

ԱՆԻ Ժ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

**ՄԱՏԵՆԱՊԱՐԱՆԻ ԱՐԱՔԱՏԱՌ-ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԱՎԱՔԱԾՈՒԻ
ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ԴՐՎԱԳ
(1880-1915 ԹԹ.) ԵՎ ՔԵՐՈՎԲԵ ՊԱՏԿԱՆՅԱՆԻ ՆՎԻՐԱԾ
ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ**

Բանալի բառեր՝ Արաբատառ ձեռագրեր, օսմաներեն ձեռագրեր, թուրք գրականություն, Սբ. Էջմիածին:

«... Ասեմն մի ձեռագրի հիմքում, սերնդեսերունդ շարունակվող նրա կենսագրության մեջ բազմաթիվ խոնարհ, անանուն բարեգործների, մշակների անուններ կան»:

Հ. Թամրազյան

Մատենադարանի ձեռագրերի հավաքածուի հիմքում սկզբնապես եղել են էջմիածնի նախկին գրատան և վանքերի, Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի, Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի, Հայկական Ազգագրական ընկերության, Երևանի գրական թանգարանի, այլ հաստատությունների ձեռագրական հավաքածուները, ընթացքում և հետագայում անհատների նվիրատվությունները:

Մատենադարանին է փոխանցվել նաև Սբ. Էջմիածնի Մատենադարանի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուի հետ, դեռևս 1880-ականներին ձևավորված արաբատառ՝ արաբերեն, պարսկերեն և օսմաներեն ձեռագրերի հավաքածուն¹:

Եվ այսպես, առաջին անգամ՝ դեռևս 1965 թ. ամփոփվել և հրատարակվել են Արաբատառ ձեռագրերի հավաքածուի մասնավորապես 1880-1962 թթ. Մատենադարան մուտք գործած ձեռագրերի ձևավորման պատմության և թվային հոսքի արձանագրությունները (995 ձեռագիր)²: Իսկ մինչ 2006 թվա-

¹ **Օն. Եգանյան**, «Մատենադարանի ձեռագրական հավաքածուները», *Յուզակ Ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի*, հ. Ա. (Կազմեցին Օն. Եգանյան, Ա. Ջեյթունյան, Փ. Անթաթյան), Երևան, 1965 (էջ 188-192), էջ 188 (այսուհետև՝ **ՑԶ**, Հ. Ա. և էջահամարը):

² **ՑԶ**, Հ. Ա. էջ 188-192, էջ 197: Տե՛ս այստեղ, աղյս. Հ^ր 1:

կանը³ մուտքագրված ձեռագրերի մասին (2214 ձեռագիր) տեղեկություններ ենք քաղում «Բանբեր Մատենադարանի» համարներում (Հմբ 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17) զետեղված՝ ժամանակի ավանդապահների (Յոնիկ եգանյան, Արտաշես Մաթևոսյան, Գևորգ Տեր-Վարդանյան) կազմած աղյուսակներից⁴: Իսկ 2006 թ. մինչ այսօր որևէ հրապարակում չկա, թե այս տարիների ընթացքում Արաբատառ ձեռագրերի հավաքածուն ինչպես է համալրվել, որքան ձեռագրեր են մուտք գործել Մատենադարան: Միայն գիտենք, որ 2013 թ. Արաբատառ ձեռագրերի հավաքածուն ներառել է շուրջ 2,249⁵, 2016 թ.՝ 2,715⁶ ձեռագիր միավոր⁷:

Նկատի առնելով ձեռագրացուցակների կազմման, ձեռագրերի նկարագրման՝ ըստ հանգամանքների, ժամանակագրություն, թեմատիկայի, բովանդակային խմբավորումների ուսումնասիրման ներկայումս կիրառվող մեթոդաբանությունը, անհրաժեշտ ենք համարում վերստին դիտարկել ու ճշգրտել հավաքածուի ձևավորման պատմությունը, ինչը կնպաստի ընդհանրական պատկեր ստանալուն: Ուստի, սույն հոդվածով փորձել ենք հյուսել մատենադարանյան Արաբատառ ձեռագրերի հավաքածուի ստեղծման պատմության 1880-1915 թթ. ընդգրկող հատվածը, որի համար հիմք են եղել 1965 թ. հրատարակված «Յուզակ Ձեռագրաց» Ա. հատորի ներածական բաժնի «Արաբատառ ձեռագրերի հավաքածու» խորագիրը կրող գլուխը և նրա ավարտին բերված Արաբատառ ձեռագրերի ցուցակը:

Վերոհիշյալ Արաբատառ ձեռագրերի ցուցակը դիտարկելիս՝ որոշակի ան-

³ Միայն 1963-1997 թթ. Մատենադարանի Արաբատառ հավաքածուին են միացել նաև Հարություն Հազարյանի նվիրած 291 միավոր ձեռագրեր (ձեռ. Հմբ 719-1006, 1149, 1150, 1198, 1801, 1803) (Այս մասին տե՛ս, Գ. Տեր-Վարդանյան, «Հաշվում ձեռագրերի ձեռագրական հաւաքածուն և նրա մի մասի անուղղը», *Յոնիկ եգանյան Աշխատություններ*, Երևան, 2014, էջ 287):

⁴ ԲՄ, Հմբ 8, 1967, էջ 322-326, ԲՄ, Հմբ 9, 1969, էջ 490-491, ԲՄ, Հմբ 11, 1973, էջ 430-436, ԲՄ, Հմբ 12, 1977, էջ 334-337, ԲՄ, Հմբ 13, 1980, էջ 356, ԲՄ, Հմբ 14, 1984, էջ 287-293 ԲՄ, Հմբ 15, 1986, էջ 353-355, ԲՄ, Հմբ 16, 1994, էջ 296-304, ԲՄ, Հմբ 17, 2006, էջ 343-351: Տե՛ս այստեղ, աղյս. Հմբ 2 (ներկայացված է հղվածաբար – Ա.Ա.):

⁵ Ա. Ավետիսյան, «Մատենադարանի օսմաներեն ձեռագրերի հավաքածուն», *Էջմիածին*, Ը, 2013, (79-85), էջ 79:

⁶ A. Avetisyan, "The Collection of Ottoman Turkish Manuscripts of the Matenadaran and Description Methodology", *Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ*, XXX, Երևան, 2016, (252-263), էջ 252:

⁷ Ժամանակին այս տեղեկությունները մեզ է տրամադրել Մատենադարանի գլխավոր ավանդապահ Գևորգ Տեր-Վարդանյանը:

համապատասխանություններ նկատեցինք ձեռագրերի՝ Մատենադարան մուտքագրման թվականների արձանագրություններում և ձեռագրերում եղած հետագայի նշումների ու կազմաստառներին փակցված նշում-թերթիկների (գրադարանային նշումներ) հաղորդած տվյալների միջև:

Այս փաստը նկատել է նաև ձեռագրերի կենսագրականներին խորագրիտակ ավանդապահ Օննիկ Եգանյանը՝ ամփոփելով այն այսպես. «Դժվար է պարզել կաթիլ առ կաթիլ հավաքված ձեռագրերի պատկանելությունը, հատկապես այն պատճառով, որ բազմիցս թալանի ու ավերածության ենթարկվելով՝ գրատան գրչագրերը պակասել են, խաղաղ տարիներին՝ համարվել, միախառնվել, կորցրել են իրենց նախկին պատկանելության հետքեր: Ինչպես և էջմիածնի գրատանը սովորություն չի եղել առանձին մատյաններում արձանագրել, թե որ ձեռագիրը ումից է ստացված կամ որտեղից է բերված և երբ. միայն հատ ու կենտ մատյանների վրա կարելի է հանդիպել նման նշումներ հավաքածուի շերտերը պարզելու համար»⁸:

Այնուամենայնիվ, առաջնորդվում ենք ընդունված մեթոդաբանությամբ, ըստ որի էլ անդրադառնալու ենք Արաբատառ ձեռագրերի հավաքածուի ձևավորման ժամանակագրությունը, առանձնապես՝ օսմաներեն ձեռագրերի, առաջին անգամ տալու ենք տվյալ ձեռագրերի նկարագրությունները՝ արտաքին և բովանդակային մանրամասներով, ծանոթագրություններով:

Արաբատառ ձեռագրերի դեռևս 1880-ական թվականներին կազմված փոքրիկ հավաքածուն ներառել է 201 ձեռագիր⁹:

1903 թ. հաշիկ վրդ. Դադյանը իր հայերեն ձեռագրերի հարուստ հավաքածուի հետ միասին Մատենադարանին է նվիրել 20 տարվա ընթացքում Արցախ աշխարհից հավաքագրված 30 արաբատառ ձեռագիր: Հակոբ Թոփչյանը իր «Յուցակ ձեռագրաց Դադեան հաշիկ վարդապետի» աշխատասիրության առաջաբանում նշում է, որ այդ 30 պարսկերեն ձեռագրերով «պարսկերեն ձեռագրաց ժողովածուի հիմք կդրվի»¹⁰: հաշիկ Դադյանի ձեռագրական հավաքածուն մինչև 1906 թ. պահվել է սնդուկներում և պահարաններում և միայն 1913 թ. ձեռագրերը մատենադարանապետ Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանի¹¹ ձեռ-

⁸ 39, Հ. Ա., էջ 47:

⁹ 39, Հ. Ա., էջ 188:

¹⁰ Յուցակ ձեռագրաց Դադեան հաշիկ վարդապետի ժողոված 1878-1898, Մասն Ա., [Կազմեց՝ Յակոբ Յ. Թոփչեան], Վաղարշապատ, տպարան Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի, 1898, էջ Ը.:

¹¹ Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանի մասին տե՛ս Գ. ՏԵՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ, Մեսրոպ Մագիստրոս

քով միացվել են ձեռագրական ընդհանուր հավաքածուին¹²:

Հաջորդ նվիրատուն՝ 1903 թ. Քերովբե Պատկանյանի (1833-1889 թթ.)¹³ որդի Սերովբե Պատկանյանցը, Սբ. Էջմիածնին է հանձնել հայրական գրադարանի մի մասը՝ հայոց լեզվի, գրականության, հայկական բանահյուսության, Արևելքի պատմության վերաբերյալ գրքեր, հայերեն ձեռագրեր, հոր թերթերը և այլն¹⁴:

Օսմաներեն ձեռագրացուցակի պատրաստման մեր աշխատանքներին հընթացս պարզեցինք, որ Քերովբե Պատկանյանի որդին այս հիշատակվող գրքերի հետ հանձնել է նաև 10 արաբատառ ձեռագիր: Այս ձեռագրերից մեկն արաբերեն է (ձեռ. Հ^մ 257)¹⁵, իսկ մյուսները՝ օսմաներեն (ձեռ. Հ^մ 296, 297, 302, 312, 313, 321, 323, 324, 413):

Հիշյալ 10 ձեռագրերը «Յուզակ Ձեռագրաց»-ի Ա. հատորի ներածության մեջ, Արաբատառ ձեռագրերի մուտք գործելու տարեթվային ցուցակում համարվել են 1925 թ. Մատենադարանի ձեռագրային հավաքածուի շարքերը համալրած հերթական ձեռագրեր¹⁶, և որևէ տեղ նշված չէ, թե դրանք ով է հանձնել, ինչպես են մուտք գործել հավաքածու:

Մինչդեռ ձեռագրերի Ա. կազմաստառին փակցված «Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին» գրադարանային նշում-թերթիկները վկայում են, որ դրանք Սերովբե Պատկանյանն արդեն 1903 թվականին հանձնել էր Էջմիածնի Մատենադարանին:

Ժամանակագրության վկայություններից է նաև «Արարատ»-ում հրատարակված 1903 թ. հունվարի 8-ին Սանկտ-Պետերբուրգից Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Տ. Տ. Մկրտչին ուղղված Սերովբե Պատկանյանի նամակը, ուր նա տեղեկացնում է հոր հավաքածուն Էջմիածնին նվիրաբերելու ցանկության մասին¹⁷:

Ստորև նամակը բերում ենք ամբողջական՝

Արքեպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեան (Կենսագործունէութիւնը, «Ընդհանուր Յուզակ Հայերէն Ձեռագրաց», Մատենագիտութիւն), Երևան, 1999, 180 էջ:

¹² ԶԳ, Հ. Ա, էջ 188-189:

¹³ Քերովբե Պատկանյանի մասին տե՛ս Ե. Ա. Աкопян, *Керопэ Патканян (Жизнь и творчество)*, Ереван, 1975, 220 стр., նաև Ն. Սարգսյանյան, *Հայ պատմագիտությունը XIX դարում և XX դարակգրին*, Երևան, 2013, էջ 355-364:

¹⁴ Արարատ, 1903, ապրիլ, էջ 342:

¹⁵ Դուրամից հատված, պակասավոր օրինակ:

¹⁶ Տե՛ս այստեղ, աղյս. Հ^մ 1:

¹⁷ Արարատ, 1903, ապրիլ, էջ 341-342, էջ 349:

**« ՆՈՐԻՆ ՍՐԲՈՒԹԵԱՆ Տ. Տ. ՄԿՐՏԻԶ
ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ**

Զերդ Վեհափառություն

Իմ հօր՝ Քէրոբէ Պատկանեանի, մահուանից յետոյ ինձ ժառանգություն է մնացել արժեքաւոր գրադարան Հայոց լեզուի, գրականութեան և արեւելքի պատմութեան վերաբերեալ: Իմ ծառայությունը և մասնաւոր պարապմունքները՝ վիճակագրություն, աշխարհագրություն և ժողովրդագրություն, այն աստիճան կլանում են իմ ոյժերը, որ հնար չունիմ պարապելու այն առարկաներով, որոնց իմ հայրը իւր ամբողջ կեանքը նուիրեց: Ես եկայ այն եզրակացութեան, որ այդ գրադարանը կարող է աւելի օգտակար լինել մասնագէտներին, քան թէ ինձ: Ի նկատի ունենալով այդ, որոշեցի գրադարանի մեծագոյն մասը ընծայաբերել էջմիածնի վանքի Մատենադարանին, որը հայկական բանահիւսութեան գլխաւոր կեդրոնն է: Ես պարտաւորուեմ եմ կազմել նուիրուած գրքերի ցուցակը, որը խնդրում եմ տպել վանքի հրատարակություններից մէկում: Գրքերից և բրօշուրներից բացի կցանկանայի նոյն մատենադարանին տալ իմ հանգուցեալ հօր թղթերի մի մասը, որը վերաբերում է նրա մասնագիտութեան: Միայն ով որ օգտուի նրանցից, կխնդրէի շնորհալ ծանօթութիւնների մէջ յիշել, թէ ինչ տեսակ տեղեկություններ է քաղել այդ աղբիւրից:

Բացի այդ, կխնդրէի Զերդ Վեհափառությունից ածել ի կատար հետեւեալը. 1. կարգադրել կապել այստեղ գրքերը և ուղարկել վանքի հաշուով, 2. նուիրած գրքերը դարսել առանձին պահարանում և պահպանել կրակից ապահով շինութեան մէջ, այդ պահարանի վրայ կախել իմ հօր պատկերը որ ես կուղարկեմ էջմիածին, և 3. դասաւորել թղթերը և կազմել նրանց ցուցակը:

Նախապէս իմ շնորհակալությունը յայտնելով Զերդ Վեհափառութեան իմ այս խնդիրքի կատարման համար, ես ի սրտէ կցանկանայի, որ իմ նուիրած գրքերը հայ ազգին այնքան օգուտ բերեն, որչափով այդ գրքերից օգտուել է իմ հանգուցեալ հայրը:

Մատչելով ի համբոյր աջոյ Զերդ Վեհափառութեան, ակնածութեամբ մնամ խոնարհ որդի՝

Ս. Պատկանեանց

Ս. Պետերբուրգ

1903 թ. 8 յունուարի»¹⁸

Այսուհանդերձ Մեսրոպ վարդապետ Տեր-Մովսիսյանը կրկին «Արարատ»-ի 1903 թ. ապրիլ ամսվա համարում խոսելով նվիրատու Դավիթ Բեկ

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 341:

Ավան-Յուզբաշյանի էջմիածնին տրվելիք նվիրատվությունների մասին, անդրադառնում է նաև Քերովբե Պատկանյանի գրադարանի Պետերբուրգից տեղափոխության ժամանակահատվածին և նկատում, որ այն, ըստ համաձայնության, պիտի տեղափոխվեր ապրիլ ամսվա ընթացքում և դեռ չէր փոխանցվել: Որպես չփոխանցելու պատճառ մատնանշում էր Սերովբե Պատկանյանի անվատահույսությունն ու մտավախությունը, որ հոր ժառանգությունը կարող է և անկորուստ չպահպանվեր Սբ. էջմիածնում: Մեսրոպ վարդապետը այս ամենի պատճառ էր համարում անտեղի չափազանցած լուրերը, որոնք «ի հաշիվ վանքի և վանականների շատ շատերը բաւական միամտաբար տարածում են մեր ժողովրդի մէջ: Հեռու գտնուողները և մեր կեանքին անծանօթ մարդիկ հարկաւ աւելի մեծ հաւատ են ընծայում, նշմարտութեան տեղ ընդունելով անհիմն լուրերը»¹⁹:

Ի վերջո, Քերովբե Պատկանյանի որդին համոզվելով, որ հոր գրքերն էջմիածնի վանքում խնամքով կպահպանեն և կգնահատեն, որոշում է դրանք ուղարկել²⁰: Վեհափառ հայրապետն էլ իր հերթին որպես գնահատանք՝ հատուկ կոնդակով գոհունակություն է հայտնել և օրհնել է նվիրատու Սերովբե Պատկանյանին. «Յանուն պ. Սերովբէի Ք. Պատկանեան. վասն նուիրելոյ նորա զգրադարան հանգ. հօրն իւրոյ պրոֆ. Քերովբէի Պատկանեան Մատենադարանի Մայր Աթոռոյ. ք. 393»²¹:

Քերովբե Պատկանյանի հավաքածուի օսմաներեն ձեռագրերի նկարագրություն²².

Հմր 296²³ **ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ** (مجموعه) ԺԸ. դար

ԹԵՐԹ՝ 109. չգրված՝ 50բ, 51ա, 109բ: ՊՐԱԿ՝ 10 V (100)+V-1(109): ՆՅՈՒԹ՝

¹⁹ Արարատ, 1903, ապրիլ, էջ 349:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 350:

²¹ Նույն տեղում, էջ 300:

²² Ձեռագրերը նկարագրվել են դեռևս 2009-2010 թվականներին և վերանայվել՝ 2017 թվականին:

²³ Ձեռագրի մեջքի վերին մասում և պհպ. Աս-ում հիշատակվող վերնագրերի մեջ կա նաև "قیفت نامه" («Քյաֆեթ նամե») վերնագիրը: Սակայն այս վերնագրով գործ ձեռագրում չկա: «Քյաֆեթ նամե»-ի հեղինակն է ԺՁ. դարի թուրք գրող Համդուլլահ Համդին (Համդի Չելեբի, 1448-1509 թթ.): Հունգարիայի Գիտությունների Ակադեմիայի ձեռագրացուցակում հիշատակվում է նույն վերնագրով մի աշխատանք ևս, որը թուրքերեն թարգմանությունն է Աբդուլլահ Մուհամմեդ իբն Աբու Թալիբ-էլ էնսարի էլ-Դիմիշկի (Abdullah Muhammed b. Ebu Talib El-Ensari El-Dimishki) գործի: Թարգմանության հեղինակն է Մուհամմեդ իբն Իլյասը:

թուղթ՝ ճնշագծերով, լուսագծերով (հորիզոնական) և լուսադրոշմներով՝ «թագ» (թ. 3, 4, 12, 48, 73, 75), «ծաղիկ» (թ. 7, 8, 9, 17, 19, 22, 32, 43, 56, 71, 76, 78, 80-81), լատինատառ «IE» (թ. 23, 25 (դարձերեսին), թ. 37, 46, 49), «զինանշան» (թ. 55), լատինատառ «LL» (թ. 74): ՄԵԾՈՒԹՅՈՒՆ՝ 21.7x13.6: ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ՝ երկսյուն, առնված կարմիր եզրագծերով ուղղանկյան մեջ: ԳԻՐ՝ նասթալիք (17x6.8): ՏՈՂ՝ 17: ՀԻՇԱԳԻՐ՝ յուրաքանչյուր Բ էջի ստորին ձախ անկյունում: ԹԱՆԱՔ՝ սև, ենթախորագրերը՝ կարմիր: ԿԱԶՄ՝ ծաղկաթուղթ, մեջքը և եզրերը՝ շագանակագույն մոմլաթ, սպիտակ թղթե կրկնակազմով, միջուկը՝ ստվարաթուղթ, աստառը՝ դեղին գունավորած թուղթ: ՊԱՀՊԱՆԱԿ՝ 2 (Ա+Բ), սպիտակ թուղթ:

ՎԻՃԱԿ՝ բավարար. կազմի Ա. փեղկի աջ անկյունի և մեջքի վերին մասի կրկնակազմը պատռված. թթ. 91-109, պհպ. Բ՝ վերին մասում խոնավության հետքեր:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ա. 1բ-50ա خیریه نابی - Ժէ. դարի թուրք գրող Յուսուֆ Նաբիի (1640-1712 թթ.) «Խայրիյե» պոեմը²⁴:

1բ Սկիզբ՝ حمد اول الله عظيم الشانه

مبدع دائرة امكانه

50ա Վերջ՝ چون ابو الخير قونلدى نامك

خير ايده حضرت حق انجامك

Նաբին պոեմը գրել է 1694 թ. Հալեպում և նվիրել իր որդուն՝ Աբդուլ Խայրին (ամբողջական անունը՝ Աբդուլ Խայր Մուհամմեդ Զեյեբի): Հեղինակի նպատակն է եղել որդուն ստեղծագործության միջոցով ճիշտ ուղու վրա դնելը: Պոեմը խրատական է²⁵ և հաճախ ուսուցանվել է դպրոցում: Ստեղծագործության լեզուն պարզ է, քիչ են արաբերեն և պարսկերեն բառերը, մոտ է ժողովրդական խոսքին, շատ են ժողովրդական ասացվածքներն ու առածները:

Պոեմը սկսում է միաստվածությունը փառաբանող աղոթքով («Բեսմելե»): Պոեմի գլուխների խորագրերը պարսկերեն են: Յուրաքանչյուր գլուխ

²⁴ Բնագրային հատվածում վերնագիրը բացակայում է: Այն նշված է մեջքի վերին մասում և պհպ. Աա-ում:

²⁵ Գրականության պատմության մեջ այն ընդունված է համարել «Նասիհաթ նամե» (Nasihah-name), այսինքն՝ «Խրատագիր»:

նվիրված է կրոնի որևէ պատվիրանի, կանոնի, արատավոր երևույթի, սովորույթի և այլն. օրինակ՝ իսլամ կրոնի պարտադրանքներին, անհրաժեշտությունը, աղոթելու կարգին, նախատեսված պարտականություններին՝ ծոմապահությանը, Մեքքա ուխտագնացի Քաբբայի շուրջ պահվածքի, նախօրեին (Արիֆե) ուխտավորների շրջանում պարտավորիչ ողորմություն-մատաղի բաշխման (Զաքաթ²⁶) և անձնվիրության, զանազան գիտությունների, Աստվածաբանության ուսումնասիրության, գեղեցիկ խոսքի զարգացման, ցանքի մշակման ու հունձքի նպատակներին, բժշկության իմաստության յուրացման, բարեգործության, օրհնության անհրաժեշտության և այլնի մասին: Քննադատում է արատները՝ ազահությունը, ծաղրանքը, կեղծավորությունը, նենգությունը, ապականությունը, հարբեցողությունը, ստախոսությունը, անհամբերությունը, բամբասանքը և այլն: Փառաբանում է բարերարությունը, ազնվությունը, առատաձեռնությունը, անարատությունը, ճշմարիտ ապրելը, համբերությունը և այլն: Աստղագիտությունը համարում է պղծություն, արգելում է շախմատ և նարդի խաղալը: Բազմանշանակ նկարագրում է սուրբ-դերվիշների երեսպաշտությունը, չարաշահումներն ու աղքատներին հարստահարելը, փաղիշահների խրախճանքները, հարբեցողությունն ու անառակությունը, վկայում սուլթանական պալատում հոգևոր հանգստության բացակայությունը: Որդուն կոչ է անում հեռու մնալ պալատական խարդավանքներից, չվարակվել նրա կեղտով, ստով, կեղծիքով, ծախվածությամբ և այլն:

Այն ուշագրության է արժանացել նաև Օսմանյան կայսրության սահմաններից դուրս: Թուրք գրականության առաջին գործերից է, որ թարգմանվել է ժ.Պ. դարում. 1857 թ. ֆրանսիացի գիտնական Պավլը դե Կուրտելը հրատարակել է «Խայրիյե»-ի բնագիրը ֆրանսերեն թարգմանությամբ²⁷:

ԼՈՒՍԱՆՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ՝ Բառերի բացատրություններ (1բ-2բ):

ԱՅԼ ՁԵՌԱԳԻՐ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ ԸՍՏ ՁԵՌԱԳՐԱՅՈՒՑԱԿՆԵՐԻ՝ *Charles Rieu, Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum, Osnabrück, 1978, Add. 5985, p. 201b; Or. 3290 (foll. 56b-90a), 200a; Add. 7904 (foll. 1b-40b), 254a; Dur-*

²⁶ Կազմում է հասույթի 1/20-րդ մասը:

²⁷ Այս պոեմի նմանությամբ ժ.Վ.-Ժ.Պ. դարի թուրք բանաստեղծ Սունբուլ Զադե Վեհբին Հջր. 1205/1790-1791 թթ. գրել է «Լութիյե» ("Lutfiye", "لطفيه") խոսքերով հայտնի խրատական պոեմը և կրկին նվիրել իր որդուն (Այս մասին տես, E. J. W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, Vol. 2, London, 1965, p. 246):

sun Kaya, Niyazi Ünver etc., Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu ISPARTA, T 811.218 (1329), Ankara, 2000, s. 781; Ismail Parlatır, György Hazai, Barbara Kellner-Heinkele, Catalogue of the Turkish Manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences, Hungary, 2007, TÖRÖK.O.96 [point 3], p. 172; TÖRÖK.O. 163 (1b-43b), p. 230; TÖRÖK.O.18, pp. 231-232; TÖRÖK.O.47, pp. 232-233; TÖRÖK.O.52, pp.233-234; TÖRÖK.O.163, pp. 234; TÖRÖK.O.397, pp. 234-235:

բ. 51բ-109ա تحفة دلکش - «Թուհի-ի Դիլքեշ» Մեսնեհին է: Այն ժամանակին վերագրվել է Նաբիին²⁸: Սակայն, այժմյան ուսումնասիրությունները ճշտել են, որ այն պատկանում է մեկ այլ թուրք գրողի, Նաբիի ժամանակակից՝ Կոնեվի Նալի Մեհմեդին (*Nâli, Mehmed, Muhammed b. Osman el-Konevi*) (մահ. Հջր. 1086/1675 թ.): Այս շփոթության պատճառը, հավանաբար, դարձել է մեկ տառի սխալ ընթերցումը, այսինքն յ տառի փոխարեն օ է ընթերցվել (- نالی - نالی)²⁹:

51բ Ակիզբ قریب نماى در ذات قريم

بسملة نك باسى اكر فتح باب

109ա Վերջ ناييا حاصلی تحفك بى شك

فرق تحقيق مجازيده محك

Գրվել է Հջր. 1082-ին/1671-1672 թթ.: Այս մասին տեղեկանում ենք գործի ավարտին գրված գաղափար օրինակի հիշատակարանից (109ա):

²⁸ Ժամանակին մենք նույնպես այն վերագրել ենք Նաբիին՝ ելնելով մեր ձեռքի տակ եղած ուսումնասիրությունների, ստեղծագործության տպագիր օրինակների և ձեռագրացուցակների հաղորդած տվյալներից (Տե՛ս, Ա. Ավետիսյան, «Մատենդարանի օսմաներեն ձեռագրերի հավաքումն (Նկարագրման մեթոդաբանություն)», *էջմիածին*, Ը, 2013, (79-85) էջ 83, A. Avetisyan, "The Collection of Ottoman Turkish Manuscripts of the Matenadaran and the Description Methodology", էջ 257-258):

²⁹ Ստեղծագործությամբ, ինչպես նաև Նաբիին վերաբերող տպագրված նյութերում, ձեռագրացուցակներում և աշխատության տպագիր օրինակներում որպես հեղինակ նշված է Նաբին: Պատահում է նաև, որ միևնույն գրադարանի (օրինակ՝ Սուլեյմանիյե գրադարան (Süleymaniye Kütüphanesi), Ազգային գրադարան (Millî Kütüphane), Քյոթահիայի Վահիթ փաշայի անվան հանրային գրադարան (Kütahya Vahitpaşa İl Halk Kütüphanesi) նույն աշխատության օրինակների մի մասի հեղինակ է նշված Նալին, մի մասինն էլ՝ Նաբին (Այս մասին մանրամասն տե՛ս, N. Yılmaz, *Nâli'nin Tuhfetü'l-Emsâl Adlı Eserinin Katalog Kayıtları Hakkında*, İstem, Yıl: 5, Sayı: 9, 2007, ss. 111-119):

Հայտնի է «Թուհֆե-ի Դիլքեշ» ("Tuhfe-i Dilkeş") և «Թուհֆեթու'լ էմսալ» ("Tuhfetü'l Emsâl") վերնագրերով: Նախն իր գործը գրել է Նիզամիի (1140-1209 թթ.) «Մահզենու'լ էսրար» ("Mahzenü'l Esrâr") ստեղծագործության նմանությամբ³⁰:

Պոեմը սկսվում է միաստվածությունը փառաբանող աղոթքով, Մուհամմեդ Մարգարեին նվիրված ներբողով, այնուհետև ժողովրդի համար բարեխոսությամբ: Ստեղծագործությունը ներառում է նաև ներբողներ՝ նվիրված Մուհամմեդ Մարգարեին հաջորդող չորս խալիֆներին, Օմերին, Օսմանին, Ալիին, Մարգարեի սերնդին և ընկերներին, իմամներ՝ էբու Հանիֆե Նումանին, Շաֆիրին, Մալիքին, Ահմեդին, օսման ազգի ընտրյալ Սուլթան ղազի Մուհամմեդ խանին, Մեծ վեզիր և մեծահարգ իշխան Ահմեդ փաշային, Մուսթաֆա փաշային: Կան «Թուշուններ» բանաստեղծություն գրելու հանգամանքի մասին հատված, պատմություններ մեծաշուք իշխանի, Շեյխ Աբդուլ Քադիր Գելլանի³¹, Մեծն Ալեքսանդրի և Ջալինոսի³², Սելիմ խանի, խեղկատակ շեյխի մասին: Այս ամենին զուգահեռ գրված են առականեր և Աստծուն ուղղված աղերսներ (Մյունաշաթ):

ՆԱԽԱԳԱՂԱՓԱՐ ՕՐԻՆԱԿԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

ديدى تاريخ ايچون اخوان صفا 109w

نعجب تحفه دلکش حقا

سنه ١٠٨٢

ՀԵՏԱԳԱՅԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Պհպ. Աա, 1ա (Տիրոջ)՝ يوم ٧ ن ٢٣٥ سنة اوانيس امدى (թրգմ.՝ Տերը Օվանես Ամդի տարի՝ [1] 235 Ռամազան ամսի 7-րդ օրը/1820 թ. Հունիս 18):

ԿՆՔԱԳՐՈՇՄ՝ Պհպ. Բա (բոլորոշի, սև թանաք)՝ " ربّ الحصل سمعنا! امورا سنة " ١١٩٢ في ١٨ ب

Պհպ. Բա (բոլորոշի, սև թանաք)՝ " ابراهيم , ميناغجاولن انزلنթենելի ":

³⁰ N. Yilmaz, *Nâli'nin Tuhfetü'l-Emsâl Adlı Eserinin Katalog Kayıtları Hakkında*, s. 113.

³¹ Աբդուլ-Քադիր Գելլանի (Աբդ ալ-Քադիր Ջելլանի, 1077-1166 թթ., Բաղդադ)՝ սուֆի շեյխ, համարվում է սուֆիական գլխավոր օրհներգից մեկի՝ Քադիրի-ի հիմնադիր (Տե՛ս մանրամասն, Джон А. Сухан, Суфизм. Его святыи и святыни, Москва-Санкт-Петербург, 2005, сс. 121-125):

³² Խոսքը հին հույն բժիշկ Գալենոսի (129-210 թթ.) մասին է:

Հմր 297 ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ (مجموعه) ԺԸ. դար

ԹԵՐԹ՝ 59. չգրված՝ 57ա, 59բ: ՊՐԱԿ՝ 5 V (50)+ V-1 (59): ՆՅՈՒԹ՝ թուղթ՝ լուսագծերով և լուսագրողմով՝ «զարգանախշ» (թ. 2, 14, 18, 21, 27-28, 32, 34-35, 40, 45, 48): ՄԵԾՈՒԹՅՈՒՆ՝ 21,7x11: ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ՝ երկսյուն, միասյուն (57բ-59ա): ԳԻՐ՝ նասրալիֆ, շիֆասթեի տարրերով: ՏՈՂ՝ խառն: ՀԻՇԱԳԻՐ՝ յուրաքանչյուր Բ էջի ստորին ձախ անկյունում: ԹԱՆԱՔ՝ սև, ենթախորագրերը՝ կարմիր: ԿԱԶՄ՝ շագանակագույն մոմլաթ եզրագծերով, մարմարանման ստվարաթղթով (գույն՝ կանաչ, սպիտակ), մեջքը՝ շագանակագույն մոմլաթ, միջուկը՝ ստվարաթուղթ, աստառը՝ թուղթ (ունի սպիտակ թղթե երկկազմ): ՊԱՀՊԱՆԱԿ՝ Ասկզ., թուղթ մասն կազմաստառի (վրան գրված թվային հաշվարկ, 4 քրթա):

ՎԻՃԱԿ՝ բավարար. նորոգված. թ. 10 պատռված, հետագայում՝ նորոգված:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ա. 1բ-56բ خير آباد لنابی مرحوم - Յուսուֆ Նաբիի (1640-1712 թթ.) «Խայրաբադ» խրատական պոեմը³³:

1բ حمد آكه كه حمد اكا رواد

حمدك دخی حمد نه یزادر

56բ بر کیمک کورر سه بو کتابی

بر فاتحه در رجای نابی

Նաբիի երկրորդ պոեմն է, ավարտել է Հջր. 1117-ին/1705 թ., որի վկայությունն է պոեմի ավարտին գրված հատվածը (56բ): Լեզուն խրթին է՝ լի արաբերեն և պարսկերեն բառերով ու քերականական ձևերով: Ենթախորագրերը պարսկերեն են:

Նաբին հենց ինքը հայտնում է, որ վերամշակել է ԺԲ. դարի իրանցի սուֆի բանաստեղծ Աթթարի (ամբողջական անուն՝ Շեյխ Ֆերիդեստդին Մուհամմեդ իբն Իբրահիմ Աթթար) «Իլլահինամէ»-ի ("Ilâhiname") սյուժեն:

Պոեմը սկսվում է միաստվածությունը փառաբանող աղոթքով, հաջորդում է Մուհամմեդ Մարգարեին ուղղված ներբողը, գովեստի խոսքեր է ասում

³³ Վերնագիրը նշված է պահպանակ Աա-ում:

իր հովանավոր՝ բարեսեր, լուսամիտ Մեծ վեզիր Մեհմեդ փաշային և ժամանակի Սուլթան Ահմեդ Գ.- ին (1703-1730 թթ.)³⁴:

ՆԱԽԱԳԱՂԱՓԱՐ ՕՐԻՆԱԿԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

قطعة تاريخ تمام كتاب 56
 بو تازہ اثرله بينه نابى
 مجموعة روزكار طولسون
 يازسون ورق سپهره خورشيد
 تاريخن اثر مبارك اولسون
 سنة ١١١٧ 35

ԼՈՒՍԱՆՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ՝ Հավելումներ, օսմաներեն բառերի հայերեն տառադարձումներ:

ԱՅԼ ԶԵՌԱԳԻՐ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ ԸՍՏ ԶԵՌԱԳՐԱՅՈՒՅԱԿԻ՝ *Ismail Parlatir, György Hazai, Barbara Kellner-Heinkele*, Catalogue of the Turkish Manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences, Hungary, 2007, TÖRÖK.O.96 [point 4], pp. 172-173; TÖRÖK.O. 163 (45b-93a), p. 230; TÖRÖK.O. 397 (47b-108b), p. 231:

բ. 57բ-9ա «Լավ թրգմ.՝ «سبب تحریر وثيقة لطيف و موجب تسطير نميقة ظرايف بودر 57բ-9ա փաստաթուղթ (հաստատագիր) և պաշտոնական գործողության հաստատման, վավերացման համար վայելուչ մակագրություն գրելու կանոնները»):

ՀԵՏԱԳԱՅԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

1ա (Տիրոջ)՝ «من كتب الفقر السيد عبد الله الشكري غفر الله له و لوالديه و احسن اليهما 1ա (Տիրոջ)՝ «Սեիդ Աբդալլահ ալ Շյուքրիի գրքերից, Աստված նրան ներել է ...»):

³⁴ Ստեղծագործության մասին մանրամասն տե՛ս E. J. W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, Vol. 3, London, 1965, pp. 370-374:

³⁵ Հունգարիայի Գիտությունների Ակադեմիայի ձեռագրացուցակում (*Catalogue of the Turkish Manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences*), պոեմի ավարտ համարվել է այս հատվածն ամբողջությամբ: Թեև այն համարվում է ստեղծագործության ավարտ, սակայն մեր նկարագրական կադապարում այն ենթադրում է հեղինակի հիշատակարանը, ուր նշվում է ստեղծագործության գրման տարեթիվը:

ԿՆՔԱԴՐՈՇՄ՝ 1ա՝ "سيد عبد الله شكري" (թրգմ.՝ «Սեիդ Աբդալլահ Շյուքրի»):

ՄԱՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ՝ 1ա استصحبه الفقر الحقيير هاشم (թրգմ.՝ «Հանգուցյալ չքավոր նվաստ Հաշմ»); 1ա ١٢٤٥ مَعْلَمَ آمَدَى سَنَهُ (թրգմ.՝ «Հանգուցյալ Յուսուֆ Մուալլիմ Ամդի, տարի՝ Հջր. 1245/1829 թ.»):

ՌՈՒՍԵՐԵՆ ՆՇՈՒՄ՝ Պհպ. Աբ (բովանդակության վերաբերյալ)՝ "нравоучительная поэма Набу":

ՆՇՈՒՄ՝ Ա կազմաստառին՝ «Մատենադարան Մայր Աթոռոյ, Ի գրոց՝ Պրն. Ք. Պատկանեանի, Նուէր՝ Ս. Պատկանեանից, Ստացուել է՝ 1903»:

Հ^մ 302 ԽՈՍՐՈՎ և ՇԻՐԻՆ (خسرو و شیرین) [ԺԷ. դար]

ԹԵՐԹ՝ 156: ՊՐԱԿ՝ 9x8+7x12 (մեկընդմեջ 8 և 12 թերթանոց պրակներ, 4՝ 10, 5՝ 13, 16՝ 5): ՆՅՈՒԹ՝ թուղթ: ՄԵԾՈՒԹՅՈՒՆ՝ 19.5x13: ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ՝ երկսյուն, առնված կարմիր եզրագծերով ուղղանկյան մեջ: ԳԻՐ՝ մասթալիֆ: ՏՈՂ՝ 17: ՀԻՇԱԳԻՐ՝ յուրաքանչյուր Բ էջի ստորին ձախ անկյունում: ԹԱՆԱՔ՝ սև, ենթախորագրերը՝ կարմիր: ԿԱԶՄ՝ դրոշմագրագ (կենտրոնում Մամիդուլա՝ ծաղկային), մուգ շագանակագույն կաշի, միջուկը՝ ստվարաթուղթ, աստառը՝ թուղթ: ՊԱՀՊԱՆԱԿ՝ Ա + Բ, սպիտակ թուղթ:

ՎԻՃԱԿ՝ բավարար. նորոգված. պրակները նորից կարված խախտումներով. առաջին պրակի թերթերն իրարից առանձնացած և մեջքից անջատված է. մեջքի ստորին հատվածը ընկած. 2ա՝ պատռված. խոնավուծյուն տեսած:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԺԵ. դարի թուրք բանաստեղծ Շեյխիի (խսկական անունը՝ Յուսուֆ Սինան Գերմիյանի, մահ. 1431 թ.) «Խոսրով և Շիրին» պոեմը: Պոեմն ունի պակասավոր հատվածներ, որոնց ստորին լուսանցքներում գրված է "نقصاندر" («Նոքսանդըր», թրգմ.՝ «թերի է») (38բ, 49բ, 50բ, 153ա): Հավանաբար, ձեռագրի բնագիրը համեմատվել է պոեմի մեկ այլ ձեռագիր-օրինակի հետ և արվել է նմանօրինակ նշում:

1բ Ակիդբ՝ بحمد الو احد الاحد القديم
و بسم الله ذى المنّ العظيم

155բ Վերջ՝ اولاً عرش اقسري كورسي سدیری
جهان چاکر جهانبان دستکیری

Շեյխին պոեմը գրել է Մուրադ իբն Մեհմեդ խանի (Մուրադ Բ., 1421-1451 թթ.) գահակալության տարիներին: Սկսվում է միաստվածությունը փառաբանող հատվածով, աղոթքով, ճանապարհի իմաստության, արարչագործության և արարչի գալուստի վերաբերյալ մի քանի խոսքով, Բարձրյալի խորհրդին ուղղված աղոթքներով, առ Աստված աղերսանքով, Մուհամմեդ Մարգարեի և նրա սերնդակիցների, Մեծագույն Սուլթան, վստահելի տեր Մուրադ իբն Մեհմեդ խանի ներբողներով:

ՀԵՏԱԳԱՅԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Պհպ. Բա (Տիրոջ) بو كيتابين صاحبي خديجه خاتون (թրգմ.՝ «Այս գրքի տերը Հադիջե խաթունն է»):

ԼՈՒՍԱՆՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ՝ Պոեմից հատվածներ կամ հավելումներ պոեմին:

ԿՆՔԱԳՐՈՇՄ՝ 37բ (սև, բոլորչի)՝ անվերձանելի:

ԳՐՉԱՓՈՐՉ՝ 1ա, 155բ-6բ՝ Տարբեր ուղղություններով գրություններ են, որոնք չեն վերաբերում ձեռագրի բովանդակությանը, պհպ. Բա՝ նամակներից հատվածներ՝ عزتو و مرحمتو قرداشم ملا محمد... (թրգմ.՝ «Մեծապատիվ, գթացող իմ եղբայր Մուլա Մեհմեդ ...»):

ՆԿԱՐՉԱՓՈՐՉ՝ 50ա լս.՝ Թռչուններ (գույներ՝ սև, սպիտակ):

ՆՇՈՒՄ՝ «Ի գրոց՝ Պր. Ք. Պատկանեանի: Նուէր՝ Ս. Պատկանեանից: Ստացուել է՝ 1903 թ.»:

ԱՅԼ ԶԵՌԱԳԻՐ ՕՐԻՆԱԿ ԸՍՏ ԶԵՌԱԳՐԱՅՈՒՅԱԿԻ՝ *Charles Rieu*, Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum, *Osnabrück*, 1978, *Add.* 7906, pp. 165-166:

Հմր 312 ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ (مجموعه) 1848 թ.

ԹԵՐԹ՝ 23. չգրված՝ 12ա, 15բ, 16ա, 16բ, 17ա, 17բ, 18ա: ՊՐԱԿ՝ VI (12)+VI-1 (23): ՆՅՈՒԹ՝ թուղթ: ՄԵԾՈՒԹՅՈՒՆ՝ 21.5x17.5: ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ՝ տարբեր (միասյուն, երկսյուն, եռասյուն): ԳԻՐ՝ ռիկա: ՏՈՂ՝ 8-22: ԹԱՆԱՔ՝ սև: Զօնգ: ԿԱԶՄ՝ նոր կազմ:

շագանակագույն մոմլաթ, միջուկը՝ ստվարաթուղթ, աստառը՝ թուղթ: ՊԱՀՊԱՆԱԿ՝ 2 (Ա+Բ), սպիտակ չգրված թուղթ, մասն կազմաստառի:

ՎԻՃԱԿ՝ բավարար. նորոգված. պրակները կրկին կարված. նորոգելիս հին կազմը (գունագարդ ստվարաթուղթ՝ սև, դեղին, կապույտ, կանաչ, վարդագույն) ձեռագրում պահպանվել է և համարակալվել՝ Ա-Բ. խոնավություն տեսած. որոշ թերթեր կարկատված են (Աբ, 1ա, 1բ, 2բ), պատռված (2ա):

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ձեռագիրը կարծես եղել է աշխատանքային տետր՝ բազմաթիվ ուղղումներով, ջնջումներով, լրացումներով, նաև մատիտով հավելումներ, մեկնաբանություններ (այլ ձեռք):

Ընդգրկված նյութը բազմաբովանդակ է: Ձեռագիրն ընդգրկում է նամակ՝ գրված Նիկոլայ Պավլովիչին [Նիկոլայ Ա., 1796-1855 թթ.] (شوكتلو مهابتلو مرحمتلو) «0գոստափառ, ազդեցիկ, գթացող, բարերար կայսր...» (Աբ)³⁶, նրան ուղղված նամակից առանձնացված նախադասություններ, հատվածներ, մակդիրներ (էպիտետներ) կայսեր համար (1ա)³⁷:

«Աշխարհում գեղագրություն առանց ավարտի» (جهانده حسن خط وار بی نهاییه) վերնագրի տակ բերված են 4 նամակների սկսվածքներ, որոնք վերաբերում են դպրոցին, ուսումնառությանը, դպրոցական առօրյային (1բ, 2ա-4ա):

«0գոստափառ արքա Մեծն Ալեքսանդր Պավլովիչի [Ալեքսանդր Ա., 1777-1825 թթ.] և քաջ սպայի հետ տեղի ունեցածի մասին» (وقوع کیفیت شاه) (شوكتيناها حضرت علكساندر پاولويچ با افچار متجاسر), որի ավարտին չկա ստորագրություն և թվականի նշում (5բ-6ա):

Երկայուն ջնջումներով, ավելացումներով, ուղղումներով գրություններից հնարավոր է եղել վերծանել Նիկոլայի ամուսնությունը շնորհավորող 2 ֆախիդ և մաղթանքներ. ավարտին նշվում է 1846 թ. (6բ-7ա): Քերականական բաժին

³⁶ Աբ-ում կան նաև 80-1000 թվերի տառային համարժեքները, հոլովների անունները:

³⁷ معظم ایمرطور حضرت نیفولا پاولويچ (թգվ.՝ «Մեծագուր կայսր, Նորին վսեմություն Նիկոլայ Պավլովիչ»), کرمان عدالتو شهنشاه رحم کستر (چاکر پرور), «Առատաշնորհ, արդար, գթություն տարածող (ծառայատե) արքայից արքա», زيبا طلعت ملك پيكر شفقتو جليل الشان (թգվ.՝ «Գեղեցկաբեմ, հեշտակապետեր, գորովագույն, բարձրապատիվ»), نحيفی چاکران صدرين (թգվ.՝ «Ժառանգ, գազիասերներ փառավորյալ, նշանավոր կայսր»):

(7բ-9ա, 12բ-15ա): Ողջունագրեր կայսրին, առաջին նախարարին, իշխանին (11բ)³⁸: Երկխոսության արձանագրումներ՝ դաշինքի, որպիսության հարցման, տեսակցության վերաբերյալ (9բ-11ա): Անձնական բնույթի նամակներ՝ գրված փառավոր ընկերոջը արժանապատիվ ընկերության կապակցությամբ, սիրելի բարեկամ, դպրոցակից, շնորհաշատ, ճարտար, ջանասեր, արժանապատիվ, ուսումնատենչ, վարպետության պատվանունը կրող, պերճություն փնտրող, ազնիվ վարքի տեր, նախամեծար, լեզվաճանաչ, խոհեմ, ամենահաս ընկեր-եղբայրներին, որոնք ավարտվում են տարբեր թվագրումներով (հիմնականում Հջր. 1246/1830-1831 թթ., 1846 թ., 1848 թ.), ստորագրություններով (անվերձանելի), երբեմն նաև ասացվածքներով (4բ, 5ա, 18բ, 19աբ, 20աբ, 21աբ, 22աբ, Բա):

ՃՆՇԱԳՐՈՇՄ՝ Ձեռագրի բոլոր թերթերի վրա՝ թագ, խառը (լատինատառ և կիրիլիցա) հետևյալ վերտառությամբ՝ «ВИАМЕHC. ФАБР»:

ՆՇՈՒՄ՝ Նուիրատու՝ Ս. Պատկանեան (1903 թ.):

Հ^մ 313 ԳԻՐՔ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ (بَيِّنَ الحَقِيقَةِ كِتَابِي) ԺԹ. դար

ԹԵՐԹ՝ 42 (ունի արաբանիշ էջակալում՝ ١-٤٢, որ է 1բ-42բ). չգրված՝ 29ա-42բ: ՊՐԱԿ՝ 21 (42): ՆՅՈՒԹ՝ թուղթ լուսագծերով և լուսադրոշմով՝ «եռամահիկ»: ՄԵՄՈՒԹՅՈՒՆ՝ 21.5x16.6: ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ՝ միասյուն, առնված մատիտով գծված շրջանակի

³⁸ جناب ربّ شیرنر شوکتلو ایمپراطور عدالتکتر افندمز حضرتلرینی سریر شوکتمصیر شاهانه لر نده همیشه مقرر و روع عالم خصوصن وجود لازم نمووجود همايونلرینی دوکنمز ایام عاقبتله معمر ایلیوب سایه مرحمتوایه جهانداریلرینی مفارق عالمیانه برقرار ایلسون آمین و دولتو ولی عنعم وزیر مروتشیم غراف افندمز حضرتلرینی با صحت دائمه مسند و الای صدارتلرنده مؤید و ظلّ ظلیل مکار معديل وزیرانه لرینی [وزیرانلرینی] جملمز [جمله مز] اوزرلرندن عدم مبعد ایلسون آمین و ذات برکزیده صفات مرحمت آیاتلرینی مسند حلیل عالیلرنده آبد نشین و کافه امور دولتلرین با یاورى توفیقات ربّانیه با لهوله حسنیه رهین ایلیوب دل رافتعديل سامیلرین مسرت دیمومتیله شاد و خندان ایلسون آمین سنه ٤٨٠ یوم ٢٨ مایس ١٢٩٤ (թգվ. «Բարձրյալ Տեր, կորովասիրտ, օգոստափառ, արդար կայսր, Նորին վսեմություն մեր թագավոր՝ Բո վեհապետական, կայսերական գահը միշտ հաստատուն և եռանդդ էլ անսպառ լինեն, հատկապես գոյության համար անհրաժեշտ կայսերական օրհնյալ օրերն առողջ և հավետ լինեն, գթասիրտ հովանու ներքո թագավորությունդ՝ հաստատուն թող մնա, Ամեն: Վսեմաշուք, գթացող, բարեբար նախարար, մարդասեր գրաֆ, Նորին մեծություն մեր Տեր, ճիշտ աղոթողների շնորհիվ գնդի հրամանատարի պաշտոնը հավիտյան և բարձրյալի հովանու ներքո թող լինի, նենգավոր, խարդախ նախարարներից հեռու մնա, Ամեն: Ընտրյալ, գթառատ տիրոջ տիտղոսը, բարձր պաշտոնդ, գահակալությունդ՝ հավիտենական լինի, համայն տերությունների գործը Բո օգնությամբ, Աստվածային հաճությամբ լուծվի, ինչպես ասում են՝ բարձր, նվիրական եղանկությունդ էլ թող մշտնջենական լինի: Օր 28, Մայիս, 48 թ.)):

մեջ (12.7x16.8): ԳԻՐ՝ նասիւ: ՏՈՂ՝ տարբեր (21-23): ՀԻՇԱԳԻՐ՝ յուրաքանչյուր Բ էջի ստորին ձախ անկյունում: ԹԱՆԱՔ՝ սև: ԿԱԶՄ՝ նոր կազմ. մուգ շագանակագույն, ճնշագծերով մոմլաթ, միջուկը՝ ստվարաթուղթ, աստառը՝ դեղնավուն թուղթ: ՊԱՀՊԱՆԱԿ՝ 2 (Ա+Բ), դեղնավուն չգրված թուղթ, մասն կազմաստառի:

ՎԻՃԱԿ՝ բավարար. նորոգված. ձեռագրում պահպանվել է հին թղթե կազմը, իր պահպանակներով:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Կրոնական աշխատություն՝ նվիրված քրիստոնեական կրոնի պարզաբանմանը: Բաղկացած է երկու գլխից. Առաջին գլուխ՝ վերաբերում է Ծննդոց գրքին (1բ-20ա), երկրորդ գլուխ՝ Մուհամմեդ Մարգարեի անտեսումը քրիստոնեական Սուրբ գրքում (20ա-8բ):

Առաջին գլուխ.

ای الله محمد بر دوستك سوزلرینی دگلیك و بر نصرانینك دلیللرینه جواب ویرمکه 1բ Սկիզբ՝ چالشك...

اوزکه جواب ویره یم و الله تعالی حقیقتی طویمق و قلیلرگزده بنم دلیللمک قوتک بلمکه 20ա վերջ՝ مرحتدن سزه ویرسون

Երկրորդ գլուխ.

اولکی فصل ای الله محمد بر نصرانی مقدس یازولرک حقتده سویلیجکی سوزلری 20ա Սկիզբ՝ دخی ...

جناب ربّ الرحمن الرحیم سزی هدایه و ارشاد ایلیوب کندو ایدی اولان یولنه 28բ վերջ՝ کوترسون آمین

ԼՈՒՍԱՆՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ՝ Բառի հայատառ գրություն կամ բառի հայերեն թարգմանություն:

ՌՈՒՍԵՐԵՆ ՆՇՈՒՄ՝ “Руководство ...”:

ՆՇՈՒՄ՝ Մատենագարան Մայր Աթոռոյ, Ի գրոց՝ Պր. Ք. Պատկանեանի, նուէր՝ Ա. Պատկանեանից, Ստացուել է՝ 1903:

Հմր 321 ԲԱՔԻԻ ԴԻՎԱՆԸ³⁹ (ديوان باقى) Հջր. 1016/1607 թ.

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ [Ներկայիս՝ Ստամբուլ]:

ԳՐԻՉ՝ Հասան իբն Մենմեդ:

ԹԵՐԹ՝ 125. չգրված՝ 125բ: ՊՐԱԿ՝ IV (8)+VI (20)+IV(28)+VI (40)+IV (48)+VII (62)+V (72)+VII-4 (82)+III (88)+IV(96)+VIII (112)+I (114)+VIII-5 (125): ՆՅՈՒԹ՝ թուղթ, թ. 122-3՝ ալյ թուղթ (կանաչ): ՄԵԾՈՒԹՅՈՒՆ՝ 18x9.5: ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ՝ երկսյուն, գրադաշտն առնված բաղադրյալ ոսկե շրջանակի մեջ (5.7x13.7): ԳԻՐ՝ նասրալիֆ: ՏՈՂ՝ 17: ՀԻՇԱԳԻՐ՝ յուրաքանչյուր Բ էջի ստորին ձախ անկյունում: ԹԱՆԱՔ՝ սև, խորագրերը՝ կարմիր: ԿԱԶՄ՝ սև մոմլաթ վրան փակցված ծաղկաթուղթ (կանաչ, արծաթագույն բուսական զարդանախշերով), միջուկը՝ ստվարաթուղթ, աստառը՝ ծաղկաթուղթ, վերին լուսանցակողերին սև թանաքով՝ ديوان باقى كلياتي (թրգմ.՝ «Բաքիի ընդհանուր գործերի դիվանը»): ՊԱՀՊԱՆԱԿ՝ 3 (Ա,Բ,Գ)+3 (Դ,Ե,Զ) (Բ,Գ,Դ,Ե՝ սպիտակ թուղթ, Ա, Զ՝ նարնջագույն թուղթ՝ լուսագծերով և լուսադրոշմով՝ «Թագ, որի տակ բուսական զինանշան հիշեցնող զարդանախշ 3-6 թևանի աստղով»):

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶՈՒԹՅՈՒՆ. Ճակատագարը՝ 1բ: Գույներ՝ կապույտ, կարմիր, սպիտակ, մանուշակագույն, երկնագույն, սև, ոսկի:

ՎԻՃԱԿ՝ բավարար. նորոգված. նորից կարված պրակային խախտումներով. խոնավություն տեսած. ցեցակեր լուսանցքներում:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԺԶ. դարի թուրք բանաստեղծ Մահմուդ Աբդուլ Բաքիի (1526-1600 թթ.) Դիվանն է (պակասավոր):

1բ Սկիզբ՝ هنكام شب كه كنكره قصر آسمان
زين اولمشيدى شعله لنوب شمع اختران
126ա Վերջ՝ بلمين آتى صنديكم نجيدر
ايلشو يدر كنارنه بامك

Այն սկսվում է քասիդ-ներբողով՝ նվիրված Սուլթան Սուլեյման Ա.- ին (1բ-2բ)⁴⁰: Դիվանում ընդգրկված են նաև քասիդ-ներբողներ՝ նվիրված Սելիմ Բ., Մուրադ Գ.,

³⁹ Բանաստեղծությունների ժողովածու:

⁴⁰ Քասիդ-ներբողի անգլ. քրգմ. տե՛ս, E. J. W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, Vol. 3, London, 1965, pp. 147-151:

Մեհմեդ Գ. սուլթաններին, իր ուսուցիչ՝ Քադի Ջադեհին, Ալի փաշային, Բյաթիբ⁴¹ Ֆերիդուն բեյին, Քուբադ փաշային⁴², Շեյխուլիսլամ էբու-Սուուդ էֆենդիին⁴³ և այլոց:

Դիվանի բանաստեղծությունները հիմնականում անվերնագիր են (վերնագրերի հատվածները մնացել են չլրացված), սակայն կան ֆախիդներ, որոնց վերնագրերն առանձնացված են կարմիր թանաքով: Դրանք են՝ 8ա-9ա سفر اکری برای تهنیه (թրգմ.՝ Դեսպանների վերադարձը շնորհավորելու պատվին), 22բ-3ա شاه عجم متضمن شکایت از روزگار (թրգմ.՝ Պարսից Շահին հաղթելու օրվա պատվին), 23ա-4ա پرتو کمالی (թրգմ.՝ Բողոք ընդդեմ իր ժամանակաշրջանի): 24բ-6ա Թերզին-ի բեմդ՝ բանաստեղծություն-ներբող սուլթան Մուրադին նվիրված (ترجیعبد مطلع غرای سلطان مراد), 26ա-8ա مرثیه برای وفات سلطان (Մուլթան Սուլեյման խանի մահվան առիթով գրված (سلیمان خان)⁴⁵: Գազելներ (36ա-121բ), որտեղ փառաբանվում են սերը, սոխակը, վարդանոցը, գինին, գինու համը, ծաղիկը, գարունը, աշունը, տոնախմբությունները և այլն⁴⁶:

Դիվանի պարսկերեն հատվածները ներառված են 32բ-36ա (3 թահմիս, 8 գազել), 124բ (4 մեսնևի) էջերին⁴⁷:

ԳՐԶՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

نمق الفقر حسن بن محمد عن قصبه يكشهر فی بلده قسطنطينيه المحرويه فی او اخر شعبان 1266
المعظم سنه سنه عشره الالف من الهجرة النبوية (թրգմ.՝ Գրվել է Հասան իբն Մեհմեդի ձեռքով 366 թվականին գյուլաբադաբից, քաղաք Կոստանդնուպոլսում, արաբական լուսնային տարվա 7-րդ ամսում (Շաբան), Հջր. 1016/1607 թ.):

⁴¹ Գրագիր:

⁴² Բասրայի բեյլերբեյը:

⁴³ Եղել է Շեյխուլիսլամ Սուլեյման Ա.- ի և նրա որդի Սելիմ Բ.- ի օրոք (այսինքն՝ 1545-1575 թթ.):

⁴⁴ Եղերեգություն, էլեգիա:

⁴⁵ Մերսիեի անգլ. թրգմ. տե՛ս Gibb, նշվ. աշխ., էջ 151-155:

⁴⁶ 60բ-61ա (3-րդ գազելի, Սկիզբ՝ ایلر فغان و زارلر) անգլ. թրգմ. տե՛ս Gibb, նշվ. աշխ., էջ 155-156: 68բ (վերջին գազելի քաղաք Երևանի վերաբերյալ) անգլ. թրգմ. տե՛ս նույն աղբյուր, էջ 157-158: 95բ «Աշուն» գազելի (نام و نشانہ قالمدی فصل بهار دن) անգլ. թրգմ. տե՛ս նույն աղբյուր, էջ 158-159: 98բ (Առաջին գազելի քաղաք Երևանի վերաբերյալ) անգլ. թրգմ. տե՛ս նույն աղբյուր, էջ 157:

⁴⁷ Տե՛ս այս մասին Վ. Սահակյան, «Մանուկ Աբդուլ Բաֆիի Դիվանի ևս մի նորահայտ ընթերցանություն (Մատենադարանի երկու ձեռագրերի համեմատական բնութագրում)», Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXX, Երևան, 2016 (264-273), էջ 268 [ծնթ. 18]:

ՀԵՏԱԳԱՅԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

1^ա محرم في سنة ١٢٤٧ (թրգմ.՝ Տերը Օվանես Ամզի, տարի՝ Հջր. 1247 /1831-1832 թթ. արաբական լուսնային տարվա 1-ին ամսին (Մուհարրեմ)):

* Տե՛ս, Բաֆիի Դիվանի մեկ այլ ձեռագիր օրինակ՝ ՄՄ ձեռ. Հ^մ 948⁴⁸:

ԼՈՒՍԱՆՑԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ՝ Բաքիի փափղները (37բ, 39ա, 68բ, 69ա, 70ա, 75բ, 77աբ, 78աբ, 79աբ, 80աբ, 84ա), երբեմն նաև վանկաչափերի նշումներ (5աբ, 7ա, 8ա, 9ա), բառի հայերեն տառադարձում «սիրնիլէլէ» (7բ):

ԿՆՔԱԳՐՈՇՄ՝ 1բ (ձվածիր), 2ա, 126ա (ութանկյուն)՝ անվերծանելի:

ՌՈՒՍԵՐԵՆ ՆՇՈՒՄ՝ Պհպ. Գա (բովանդակության վերաբերյալ)՝ “Смущающее тупежкого поэма Баку”:

ՀԱՅԵՐԵՆ ՆՇՈՒՄ՝ Կազմաստառ Ա՝ «Մատենադարան Մայր Աթոռոյ, Ի գրոց՝ Պրն. Բ. Պատկանեանի, Նուէր՝ Ա. Պատկանեանից, Ստացուել է՝ 1903թ.»:

ԱՅԼ ԶԵՌԱԳՐԻ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ ԸՍՏ ԶԵՌԱԳՐԱՑՈՒՑԱԿՆԵՐԻ՝ **Charles Rieu**, *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum, Osnabrück, 1978, Add. 7922, pp. 187-188, Add. 25.423, pp. 188-189; Arabische, Türkische und Persische Handschriften der Universitätsbibliothek in Bratislava, 1961, Bratislava, pp. 340-341; Jan Schmidt, Catalogue of Turkish Manuscripts in the Library of Leiden University and Other Collections in the Netherlands, Volume I, Leiden, 2000, Cod. Or. 837, pp. 282-284; Ismail Parlatır, György Hazai, Barbara Kellner-Heinkele, Catalogue of the Turkish Manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences, TÖRÖK.O.212, Hungary, 2007, pp. 177-178*⁴⁹:

⁴⁸ ՄՄ ձեռ. Հ^մ 948. Գրչության վայր՝ Կոստանդնուպոլիս, թվական՝ Հջր. 1017 /1607-1608 թթ., գրիչ՝ Աբդ ալ Սամադ Մահմուդ բն Մուհամմադ ալ Յենիշեհերի, թերթ՝ 112: Դիվանի այս օրինակը ընդգրկում է 21 փափղ, 8 մուսամմաթ, 5 թախմիս-ի գազել, 1 մուփսամմաս, 454 գազել, 10 ֆըթա, 21 մաթլա, 3 պարսկերեն թախմիս-ի գազել, 8 պարսկերեն գազել, 4 պարսկերեն մեսնևի, 3 պարսկերեն թեֆ բեյթ (Տե՛ս ձեռագրերի մասին մանրամասն Վ. Սահակյան, «Մահմուդ Աբդուլ Բաֆիի Դիվանի ևս մի նորահայտ ընդօրինակություն (Մատենադարանի երկու ձեռագրերի համեմատական ֆննդություն)», էջ 264-273):

⁴⁹ Հունգարիայի Գիտությունների Ակադեմիայում պահվող Բաֆիի Դիվանի օրինակի սկսվածքն ու վերջը տարբեր են, ինչի մասին փաստում են ձեռագրացուցակի կազմողները (**Is. Parlatır and etc.**, *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences*) և նկատում, որ այս սկսվածքով և ավարտով օրինակն եզակի է: Բովանդակում է այս օրինակը 27 փափղ, 2 թերֆիթ-ի բենդ, 1 թերջին-ի բենդ, 7 թահմիս, 619 գազել, 24 ֆըթա, 38 մուֆրեդ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ՝ E. J. W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, Volume, III, London, 1965, pp. 133-135, pp.145-147:

Հ⁵⁰ 323 ՖԱՀԻՄԻ ԳԻՎԱՆԸ (ديوان فہيم)⁵⁰ ԺԸ. դար

ԹԵՐԹ՝ 97: ՊՐԱԿ՝ VI(12), III(18), VII(32), III(38), VII(52), III(58), VII(72), III(78), VII(92)-2-III (96)+1: ՆՅՈՒԹ՝ թուղթ՝ լուսագծերով, ճնշագծերով և լուսադրոշմներով՝ լատինատառ «PP» (պհպ. Ա), լատինատառ «VID» (պհպ. Բ), «շրջանակներ», «ծաղիկ», «երեքնուկ» (թերթերի ստորին մասում), «առէջանման պատկեր», «շրջանակ վրան թռչուն», իսկ թ. 3, 51, 60՝ դեղին թուղթ: ՄԵԾՈՒԹՅՈՒՆ՝ 19x10.7: ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ՝ երկսյուն, երբեմն ոսկյա շրջանակի մեջ առնված (2բ-5ա, 9ա-13ա, 32բ-3ա) (14x7): ԳԻՐ՝ նասրալիֆ նասալի տարրերով: ՏՈՂ՝ 17: ՀԻՇԱԳԻՐ՝ որոշ Բ էջերի ձախ անկյունում թեք գրված (2բ-32բ): ԹԱՆԱՔ՝ սև, վերնագրերը՝ կարմիր: ԿԱԶՄ՝ շագանակագույն լաքապատ մոմլաթ ոսկե դրոշմազարդ անկյունագծերով, միջուկը՝ ստվարաթուղթ, աստառը՝ թուղթ: ՊԱՀՊԱՆԱԿ՝ ԱԻԲ, սպիտակ թուղթ, մասն կազմաստառի՝ պհպ. Աա մեջտեղի մասը պոկած հանած, այդ հատվածում հավանաբար եղել է որևէ պատկեր կամ ստորագրություն:

ՎԻՃԱԿ՝ բավարար. նորոգված. նորից պրակերը կարված. խոնավություն տեսած. գրադաշտը խոնացած, թանաքը ճապաղված (թ. 78-98). կազմի Բ փեղկը մասամբ առանձնացած է մեջքից, մեջքը կոտրված (վնասված), ստորին հատվածը կարված:

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԺԷ. դարի թուրք բանաստեղծ Ֆահիմի (Ունջի Զագե Մուսթաֆա Զելեբի, Հջր-1037/1627 թ. - Հջր. 1057/1647-1648 թթ. կամ Հջր. 1058/1648-1649 թթ.) Դիվանն է: Դիվանը վերջում ունի հիշատակարան նախագաղափար օրինակի (96ա), ըստ որի՝ հայտնի է դառնում, որ Ֆահիմին եղել է եգիպտոսում Հջր. 1054-ին/1644-1645 թ. և հավանաբար հենց այդ ժամանակ էլ ավարտին է հասցրել իր Դիվանը:

2բ Սկիզբ՝ دون كيجہ چرخہ كم عتاب ايتدم

Սկիզբ՝ ای بارگاه دلکش و ایوان دلک
دامن نك دار السعاد و العز و العان
یوسف کبی تحتکده سن یعقوب وش محنتده بن
دل ساکن بیت الحزن تنهالره صالدك بنی

⁵⁰ վերնագիրը գրված է 2ա (ديوان فہيم) և 2բ (ديواني فہيم نامراد بي کس) էջերում:

حشره دك وقف اضطراب ايتدم

در مدار فجرن معنیده غد ایلوب قیلدم` 96ա վերջ`
اکا لفظ اشارت کایده تحسین جانان عصر

Դիվանն ընդգրկում է ֆասիդներ (2բ-17ա, 29ա-31ա), 1 թերջին-ի բենդ (17բ-22ա), 3 թերֆիբ-ի բենդ (22ա-4բ, 24բ-6բ, 27բ-9ա), 1 թեղիս (վեցյակ ոտանավոր) (26բ-7բ), մուֆաթաաթ` քաղաքին վերաբերող գազելներից և քասիդներից քաղված բեյթեր (երկտողեր) (31ա-2ա), այբբենական կարգով գրված գազելներ (32ա-89ա), 3 պարսկերեն գազել (92աբ), ժամանակագրություն ներկայացնող բանաստեղծություններ (chronogramme, تاریخ) (89բ-92ա) և ռուբայիներ (քառյակներ) (92բ-6ա):

Քասիդ-ներբողները նվիրված են Մուհամմեդ Մարգարեին (2բ-4ա, 4ա-5բ), Մեծն Մեկանային [Ջելալետդին Ռումի] (5բ-6ա), Սուլթան Մուրադ խանին [Մուրադ Դ.] (6ա-8ա), էյուբ փաշային (8ա-9ա)⁵¹, Ավնի էֆենդիին (9ա-10բ)⁵², էյուբ փաշայի նեղոսում տարած հաղթանակին (29ա-31ա), բողոքագիր և մատուցակի բաժակաճառ և ֆանրիյե⁵³ (10բ-3ա)⁵⁴, բողոք և անձնագովք պարունակող մեկ այլ ֆասիդ (13բ-15ա), ֆասիդ իր գեղեցիկ վարմունքների մասին (15աբ), ֆասիդներ` իսկական և ճշմարիտ իրերի (15բ-16բ), ծոմ պահելու մասին (16բ-17ա), թերջին-ի բենդ (17բ-22ա), թերֆիբ-ի բենդեր` նվիրված գեղեցիկ բանաստեղծությանը (22ա-24բ), ուլբերոդ օրվա գանգատին (բողոքին) (24բ-26բ), ժողովրդին (27բ-29ա), թեղիս (վեցյակ ոտանավոր)` խոսքի հավաստիացման մասին (26բ-27բ), ժամանակագրական բանաստեղծություններ` նվիրված պաշտոնյաների նվաճումներին, կարևոր իրադարձություններին` տարեթվերի հիշատակումներով. Սուլթան Մուրադի [Մուրադ Դ.] կողմից Բաղդադը նվաճելու (89բ-90ա), Սուլթան Իբրահիմ խանի [Իբրահիմ Ա.] թագադրմանը (90աբ), էբու-Սուուդ էֆենդիի Շեյխուլիսլամ կարգվելուն (90բ-1ա), Ջելեբի Մեհմեդ փաշայի վեզիր դառնալուն (91աբ), անվերնագիր բանաստեղծություններ, որոնց ավարտին գրված են Հջր. 1054/1647 թ., Հջր. 1050/1640 թ., Հջր. 1047/1637 տարեթվերը, իսկ Հջր. 1047/1637 թ. տարեթիվն

⁵¹ Եգիպտոսի կառավարիչը, բանաստեղծի հովանավորը, որի հետ որպես գրագիր մեկնել է Եգիպտոս:

⁵² Եղել է **դեֆթեր էմին**՝ Օսմանյան կայսրության կալվածքների արձանագրման վարչության գլխավորը:

⁵³ Անձնագովերգող բանաստեղծություն:

⁵⁴ St u անգլ. քրգլ. E. J. W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, vol. 3., p. 293:

ունեցող զազեղը վերնագրված է, որպես «Ուրֆիի⁵⁵ Դիվանի համար գրված» (برای نوشتن دیوان عرفی) (91բ-2ա):

Ծնթ.՝ 1աբ Դիվանի բովանդակության ցանկը, ձեռագրի էջաքանակը, 2ա Ֆահիմի ռուբայիներից, քրթաններից օրինակներ, 96ա-7բ երկտող բանաստեղծություններ (մուֆրեդ), քասիդ (այլ ձեռք), պհպ. Բ՝ զազեղներ (այլ թուղթ, այլ ձեռք):

ՆԱԽԱԳԱՂԱՓԱՐ ՕՐԻՆԱԿԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

بو دخی مصره داخل اولدغمزه اوچ تاریخدر 96ا
حساب سال تاریخ فہم ایتدی بو مصرع حصر
بک الی دورده اوچ تاریخ اولدی عزم بلد المصر
در مدار فجرن معنیده عد ایلوب قیلدم
اکا لفظ اشارت کایده تحسین جانان عصر
سنه ۱۰۵۴
تم

ՀԵՏԱԳԱՅԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

2ա (Տիրոջ) صاحب و مالک حاجی زاده محمد الشهیری (թրգմ.՝ Տեր և Ստացող Հաջի Հադե Մեհմեդ Ալ-Շեհիրի):

2ա (Տիրոջ) از کتب العبد الضعیف میر رأفت کان الله تعالی (թրգմ.՝ Աբդ ալ-Ջալիֆ Միր Ռաֆեթի գրքերից, թող Աստծո կամքը լինի):

ԼՈՒՍԱՆՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ՝ Բնագրային հավելումներ՝ Բասիդներ, զազեղներ, թերջիհ-ի բեմդ, ինչպես նաև բանաստեղծություններ, որոնք նմանակումն են Շեյխի բանաստեղծությունների: Թվային հաշվարկներ: 2բ՝ قصیده برای نورانی محمد افندی عبد مصرا՝ (թրգմ.՝ Քասիդ նվիրված եգիպտոսի ծառա լուսեղեն Մեհմեդ էֆենդիին):

ՄԱՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ՝ Պհպ. Աա رحمة الله الفقار السيد محمود مير (թրգմ.՝ Աստված ողորմի Գանգուցյալ նվաստ Սալիդ Մահմուդ Միր Թալարին՝ գլխավոր դռնապանը Բարձր արքունիքի, տարի՝ Հջր. 1209/1794 թ.):

ՌՈՒՍԵՐԵՆ ՆՇՈՒՄ՝ Կազմաստառ Ա (բովանդակության վերաբերյալ)՝ “Стихотворение турецкого поэта Фахими”:

⁵⁵ Ուրֆի Շիրազի՝ ժ.2. դարի իրանցի բանաստեղծ (1555/6-1591 թթ.):

ՆՇՈՒՄ՝ Կազմաստառ Ա-ին փակցված մանուշակագույն թուղթ «Մատենադարանի Մայր Աթոռոյ, Ի գրոց՝ Պրն. Ք. Պատկանեանի, Նուէր՝ Ս. Պատկանեանի, Ստացուել է՝ 1903 թ.»:

ԱՅԼ Զեռ-Ա.ԳԻՐ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ ԸՍՏ Զեռ-Ա.ԳՐԱՅՈՒՅԱԿՆԵՐԻ՝ *Charles Rieu*, Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum, *Osnabrück*, 1978, *Add.* 7924, *p.* 196; *Güstav Flügel*, Die Arabischen, Persischen, Türkischen Handschriften der k. u. k. Hofbibliothek zu Wien, *I, New York*, 1977, *SS.* 659-660:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ՝ *E. J. W. Gibb*, *A History of Ottoman Poetry*, 3 vol., London, 1965, pp. 290-293.

Հմր 324⁵⁶ ԱՐԱԲԵՐԵՆ ԲԱՅԵՐԻ ԽՈՆԱՐՀՄԱՆ ՄԵԿՆՈՂԱԿԱՆ-
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ (هذا شرح امثله) ԺԹ. դար

ՍԻԼԻՍԹԵՐԵՆ⁵⁷:

ԳՐԻԶ՝ Շեյխ Աբդուլ Ռահման էֆենդի: Հեղինակ՝ Մուհամմեդ իբն Ալ Հաջի Բեքիր:

ԹԵՐԹ՝ 40. չգրված՝ 38թ: ՊՐԱԿ՝ 4 V (40): ՆՅՈՒԹ՝ արևմտյան թուղթ՝ լուսագծե-
րով, լուսադրոշմով՝ լատինատառ «PA», Միսթարայով (ճշգրտագրով): ՄԵԾՈՒԹՅՈՒՆ՝
20.5x13.5: ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ՝ միասյուն, առնված կարմիր շրջանակի մեջ (14.5x7.3): ԳԻՐ՝

⁵⁶ Զեռագրում կան նաև տարբեր բովանդակությամբ հետագայում ավելացված արաբերեն, պարսկերեն, օսմաներեն գրվածքներ (այլ ձևով). 1ա (օսմաներեն) Դեղատոմս հոգնածության դեմ (فرنك زحمتی ایچون), «Շարհէ Ամսալէ Մուխթելիֆ» (شرح امثله مختلفه) աշխատությունից բերված փոքր հատված՝ نصر բայի խոնարհմանը վերաբերող հատվածից, 39ա (արաբերեն) Բուժական-խրատական բնույթի բանաստեղծություն՝ առնված կարմիր բաղադրյալ եռանկյան մեջ, մնացյալը՝ տարբեր հիվանդությունների վերաբերող դեղատոմսեր, որոնք բերված են Շեյխ Մահմուդ Ուսֆուդարի աշխատությունից, 39բ (օսմաներեն) Ուսֆուդարի Մահմուդ էֆենդիի [նույն Շեյխ Մահմուդ Ուսֆուդարին է] ողբը (اسكندارى محمود افندى فرياد), 40ա (օսմաներեն, պարսկերեն) Ժե-Ժե. դարերի բանաստեղծներ՝ Ռուշենիի [Դեղե Օմեր Ռուշենի, 1407-1487 թթ.], Ռիյազիի [Ռիյազի Մեհմեդ էֆենդի, 1572-1644 թթ.], Ռուհի Բաղդադիի [մահ. 1605 թ.], Նեֆիի [Օմեր Նեֆի, 1572-1635 թթ.] ողբերը; Մահմուդ էֆենդիին նվիրված ներքո (نعت بر كمشنه نك), որևէ կոդքած իր գտնելու համար աղոթքի կատարման կարգ (حضرت محمود افندى بر شيبى ضايع اولسه ايكي ركعت نماز قلسه بعد السلام...), էքզեդի աղյուսակ, 40ա էջի ստորին աջ անկյուն (արաբերեն)՝ դեղատոմս, 40բ (արաբերեն) Ազիզ Ալ-Ուսֆուդարի Մահմուդ էֆենդիին պատկանող կոնախրատական գրվածքներից, 40բ (արաբերեն) Իմամ Սուուդի գրից վերցված Հադիսի օրինակ, գրիչն է Յահյա Մելիքը, Կազմաստառ Բ վերին հատված (օսմաներեն)՝ Հավվայի [հաղորավենիք] պատրաստման բաղադրատոմս:

⁵⁷ Օսմանյան Կայսրության էյալեթներից, որը մինչև 1593 թ. ընդգրկված է եղել Ռումելի էյալեթի կազմում՝ որպես սանջակ:

նախև, նասթալիֆի տարրերով: ՀԻՇԱԳԻՐ՝ յուրաքանչյուր Բ էջի ստորին ձախ անկյունում: ՏՈՂ՝ 17: ԹԱՆԱՔ՝ սև, վերնագիրը, տեքստում բերված արաբերեն բայերի օրինակները՝ կարմիր, երբեմն այլ թանաք՝ սև ոսկեցան (40ա): ԿԱԶՄ՝ շագանակագույն գրողմազարդ (Մանդուղա՝ ծաղկանախշ), երկակի գրողմված շրջանակով մոմլաթ, միջուկը՝ ստվարաթուղթ, աստառը՝ թուղթ:

ՎԻՃԱԿ՝ բավարար. խոնավություն տեսած. կազմի մոմլաթը խոնավությունից ճաքճքած. նորոգված. վերակարված, որն ակնհայտորեն երևում է կազմի մեջքի վրայի կարված թեկերից:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1բ-38ա هذا شرح أمثلة - Արաբերենի քերականություն, վերաբերում է արաբերեն բայերի խոնարհմանը: Աշխատության նախաբանում է հիշվում հեղինակը՝ Մուհամմեդ իբն Ալ Հաջի Բեքիր (محمّد بن الحاج بكر) (1բ): Նախաբանում է նշվում նաև, որ աշխատությունը վերջնական տեսքի է բերվել Սիրիսթրեում, Հջր. 1056-ին/1646-1647 թթ. (1բ بو كتابي سلسلته ده دوزدم شول زمانده كه تاريخ بيك اللى التتجى يلنده ايدي 1բ): Ձեռագրում առկա են բովանդակությանը վերաբերող 3 տարբեր թղթեր (այլ ձեռք):

بسم ... الحمد لله السميع البصير اللطيف الحبير الصلوة على نبينا محمد البشير التذير و 1բ Սկիզբ՝ عَلَى اله...

انشأئتدى و فى مشابه اولوب و جوايد غير متصرفدن اولدقلى ايجون تمت الكتاب 38ա Վերջ՝ بعون الله الوهاب

ԳՐԶՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

كتب الفقير الحقير الشيخ عبد الرحمن افندي ببلاد السلسلته 38ա

ՀԵՏԱԳԱՅԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

1ա (Տիրոջ) اصحبه او انيس بن اسوادور امدى (թրգմ.՝ «Տերը թվանես իբն Ասադուր Ամդի»):

1ա (Տիրոջ, սև ոսկեցան թանաք) مير الحاج محمد[محمّد] مراد صالح رضا داده عنه كاتبانہ رؤس همايون

سنة ١٢٢٠

فی ٢٧ م

(Թրգմ.՝ «Միր ալ-Հաջ Մեհմեդ [Մուհամմեդ] Մուրադ Սալիհին որոշումով (բարեհաճությամբ) տրվել է գեղազրի կալսերական [բարձրագույն] վկայագիր, տարի՝ Հջր. 1220 արաբական լուսնային տարվա 1-ին ամսի 27-րդ օրը (Մուհարրեմ 27-ին) / 1812 թ. փետրվարի 11»):

ԼՈՒՍԱՆՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ՝ Բնագրային հավելումներ:

ԿՆՔԱԳՐՈՇՄ՝ 1ա (Տիրոջ կնիք, սև, բոլորշի)՝ بنده خدا محمد مراد (Թրգմ.՝ «Աստծո ծառա Մուհամմեդ Մուրադ»):

ՄԱՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ՝ Կազմաստառ Բ (արաբերեն)՝ تراپ اقدام سادات مالکة اصحاب مراتب عالیہ اعني ابو تراپ یحیی بن احمد بن اسمعیل بن محمد بن علی المالکي الاشعري النقشبندی من ابناء قسطنطنیہ من اولاد شیخ محمد بیيازاري و هو والد مرحوم شیخ جسم لطیف افندي خلوتي رحمه الباري و قدس سره العزیز (Թրգմ.՝ «Բարձրաստիճան Տեր Աբու Թիրաբ Յահյա իբն Ահմադ իբն Իսմայիլ իբն Մուհամմադ իբն Ալի Ալ-Մալիքի Ալ-Աշարի Ալ-Նաբշթանդի Կոստանդնուպոլսից, որդին Շեյխ Մուհամմադ Բայփազարիի, որը հայրն է հանգուցյալ Շեյխ Զասեմ Լաթիֆ էֆենդիի, Աստված ողորմի և հիշատակը սրբացնի»):

ՌՈՒՍԵՐԵՆ ՆՇՈՒՄ՝ “Комментарий на арабский ...” (?):

ՆՇՈՒՄ՝ Կազմաստառ Ա-ին փակցված վարդագույն թուղթ՝ «Մատենադարան Մայր Աթոռոյ, Ի գրոց՝ Պր. Ք. Պատկանեանի, Նուէր՝ Ա. Պատկանեանից, Ստացուել է՝ 1903»:

Հ^{մր} 413 ՀԵՔԻԱԹՆԵՐԻ, ՊԱՏՄՎԱԾՔՆԵՐԻ ՏԵՏՐ

(دفتر حكايات و روايات) ԺԹ. դար

ԹԵՐԹ՝ 58: ՊՐԱԿ՝ 1x58: ՆՅՈՒԹ՝ թուղթ՝ լուսագծերով: ՄԵՄՈՒԹՅՈՒՆ՝ 22x15.5: ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ՝ միասյուն: ԳԻՐ՝ ո՛րևէ: ՏՈՂ՝ տարբեր: ՀԻՇԱԳԻՐ՝ յուրաքանչյուր Բ էջի ստորին ձախ անկյունում: ԹԱՆԱՔ՝ սև: ԿԱԶՄ՝ ծաղկաթուղթ (նարնջի, սև):

ՎԻՃԱԿ՝ բավարար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Աշխատանքային տեսոր: Հեքիաթների և պատմվածքների տեսոր է:

1ա Սկիզբ՝ قوردك بری یابان صحرالری بر آو بوله مديغندن و آجلق جاننه كار ايتمش اولديغندن

نا چار جلب قوی ایچون بر کویه وارمش کوی اولرینک داملرینی طولا شورکن بر باجه دن کورمشکه...

لألسنه خطاب اينوب هايدي قالق كيده لم واقعا بو حريفك نجتى *Կարգմաստառ Բ Վերջ՝* طيقانمشدر ديمش ايدى اول قره نجتلو بو كلامك مزاياسنه و اره ميوب ينه طيقندى ديه رك يرينى طوقومغه باشلايحق شاهد فى بابا كرچكدن طيقانمش ديوب مفارقت ايتمشدر و برو طرفده اويقلو اي الوب بيان كيفى كوك و دماغى چاغ اولمشدر.

Ժողովրդական հեքիաթների, կենցաղային, կրոնական բնույթի, գեղագրությանը, ընկերությանը վերաբերող պատմությունների կողքին կան պատմություններ, օրինակ՝ Շահ Ալեքսանդրի և ազատամիտ, իմաստուն Ջալինոսի մասին (31ա-4ա), Ալեքսանդր Շահի և Հնդկաստանի իմաստունների հետ եղած դեպքի մասին (35բ-6ա), Ալեքսանդրի և Հնդկաստանի փաղիշահի՝ Պորդոսի հետ ունեցած խոսակցության մասին (36ա), Վիրավոր անգլիացի հրամանատարի որպիսության մասին (51աբ), Նշանավոր բանաստեղծ Ֆիրդուսու և Իրանի Շահ Մահմուդ Ղազնևիի որպիսության մասին (51բ-2բ), Յավուզ Սուլթան Սելիմ Խանի շախմատ խաղալու մասին (55բ-7ա), Պապի հարցերը և Կարդինալի պատասխանը (58բ), Սուլթան Մուրադի պարգևատրումը դժբախտ ջուհակին (58բ) և այլն: Յուրաքանչյուր հեքիաթի, պատմության ավարտին կան ասացվածքներ, բեյթեր, բրթաներ, ռուբայիներ: Կան խմբագրական նշումներ, գրչի արած ջնջումներ, ուղղումներ, բնագրային ավելացումներ:

ՆՇՈՒՄ՝ Ի գրոց՝ Պրն. Ք. Պատկանեանի: Նուէր՝ Ս. Պատկանեանից: Ստացուել է՝ 1903 թ.:

1905 թ. Արաբատառ ձեռագրերի հավաքածուն հարստացել է ևս մեկ ձեռագրով, որը մի շարք հայերեն ձեռագրերի հետ միասին նվիրել են Աբգար Հովհաննիսյանի հարազատները⁵⁸: Նվիրած ձեռագրի համարը (ձեռ. Հ^և 23) պարզել ենք «Մատենադարանի Պարսկերեն ձեռագրերի» ցուցակից՝ ըստ ձեռագրի վրայի նշում-թերթիկի, ուր գրված է. «Նուէր Մայր Աթոռի Մատենադարանին Աբգար Հովհաննիսեանի ընտանիքից ի ձեռն Ստեփանոսի Կանայեանց - Պատմութիւն Պարսից, ի լեզու պարսիկ, 1905 ամի, 1 յունիսի, Վաղարշապատում»⁵⁹:

Հայտնի է նաև, որ մինչև 1915 թվականը Արաբատառ ձեռագրերի հավաքածուն հավելում չի ունեցել: Նույն թվականին համաշխարհային

⁵⁸ 32, Հ. Ա., էջ 189:

⁵⁹ K. P. Kostikyan, *Catalogue of Persian Manuscripts in the Matenadaran*, Yerevan, 2017, pp. 20-21, MS 23 (Mürzā Muḥammad Mahdī Khān Astarābādī, Tārikh-i Nādirī):

պատերազմի հավանական հետևանքներից զերծ պահելու նպատակով, էջմիածնի հիմնական հավաքածուն՝ իր մեջ ամփոփած 232 արաբատառ ձեռագրով, փոխադրվել է Մոսկվա⁶⁰:

Վերոնշյալ 232 ձեռագրերի արդի համարները պարզվել են ձեռագրերում պահպանված առանձին նշումներից և օժանդակ այլ տվյալներից⁶¹: 1958 թվականին, հավաքածուի մշակման արդյունքում, 232 ձեռագրերից առանձնացվել են 14 վիճատիպ գրքեր⁶² և մուծվել Մատենադարանի տպագիր գրականության բաժնի արաբերեն, պարսկերեն և թուրքերեն գրականության ֆոնդերը: Ըստ այդմ էլ 1880-1915 թթ. էջմիածնի Մատենադարանի արաբատառ ձեռագրերի թիվը նախկին 232-ի փոխարեն արձանագրվել է 218⁶³:

Եթե հաշվի առնենք, որ ժամանակին 1903 թվականի վերոհիշյալ 10 ձեռագրի մուտք համարվել է 1925 թվականը և չի ընդգրկվել 1880-1915 թթ. ձեռագրերի թվաքանակի մեջ, ապա հաշվարկված 218 թվաքանակը ևս ճշգրիտ չէ: Այսինքն, այս 10 ձեռագրերը ներառելով 1880-1915 թթ. էջմիածնի հիմնական հավաքածուի ձեռագրերի ցանկի մեջ, Արաբատառ ձեռագրերի թվաքանակը 1915 թ. դրությամբ եղել է ոչ թե 218, այլ՝ 228 (այսինքն, 218 + 10)⁶⁴:

⁶⁰ 32, Հ. Ա., էջ 90, էջ 112:

⁶¹ 32, Հ. Ա., էջ 189:

⁶² Հ^մ 3 Շահնամե (պրսկ.), Հ^մ 5 Մեթլեյուշեմա՞ (Պատմություն արհունի, պրսկ., Հր. 1304), Հ^մ 6 Զիյնեթ ուլ Մեջալիս (պրսկ., Հր. 1309), Հ^մ 14 Կրոնական (պրսկ.-արաբ.), Հ^մ 32 Դիվանե Նիզամի, Խամսե (պրսկ., Հր. 1276), Հ^մ 38 Բանաստեղծություններ (պրսկ., Հր. 1260), Հ^մ 41 Կրոնական (պրսկ., Հր. 1309), Հ^մ 44 Թարիհի Նիզյարիսթան (լիտոգրաֆ [վիմատիպ], Հր. 1275, Միրզա Համիդ Ալի Շիրազի), Հ^մ 110 Դիվանի Վակֆ, Պոեմ, Միրզա Յուսուֆ Ղարաբաղլի (պրսկ. ադրբ., 1856), Հ^մ 139 Միզանլիհազ (Քրիստոնեության և Միստոնեական գիրք, որն արտահայտում է Մուհամմեդ մարգարեի շինելը, պրսկ., Հր. 1238), Հ^մ 163 Հաքիմ Նասրի Խոսրովի ուլվի՞ (Ինֆնակենսագրություն, պրսկ., Հր. 1303), Հ^մ 169 Ումբաթ ուլ Էնթյամ (դասագիրք, գրիչ Ախունդ զադե, լիտոգրաֆ [վիմատիպ գիրք], ադրբ., 1880 թ.), Հ^մ 188 Աշխարհագրություն (լիտոգրաֆ [վիմատիպ գիրք], պրսկ., 1850 թ.), Հ^մ 221 Ռիսալե Ռուշթիե (ինֆնագիր, հեղ.՝ Միրզա Բիզա, պրսկ., 1879 թ.) (Ձեռագրերի համարները տե՛ս, 32, Հ. Ա., էջ 189, իսկ բովանդակային մանրամասները վերականգնել ենք ըստ 1940 թ. Մատենադարանի Անտիպ ձեռագրացուցակ Հ^մ 17-ի):

⁶³ 32, Հ. Ա., էջ 189, էջ 191:

⁶⁴ Տե՛ս այստեղ, աղյս. Հ^մ 3:

ԱՂՅՈՒՍԱԿ Հ^մ 1

Թվական	Ձեռագրերի համարներ	Ձեռագրերի քանակ
1880-1915	1, 2, 4, 7-13, 15-31, 33-37, 39, 40, 42, 43, 45-107, 109, 111-138, 140-162, 164-68, 170-87, 189-220, 222-232, 234	218
1915-1916 ⁶⁵	255, 256, 259-261, 264, 266, 267, 270, 274, 275, 277, 278, 280, 281, 284, 286, 287, 290, 291, 293, 294, 298, 303, 304, 322, 347, 350-54, 362, 365, 366	35
1920	263, 279, 282, 295, 306-311, 315-320, 325, 328-330, 335, 337-339, 341, 343, 348, 398, 399, 431	31
1925*	257, 296, 297, 302, 312, 313, 321, 323, 324, 413	10

⁶⁵ 1915-1916 թվականներին Արևմտյան Հայաստանից կորստից փրկվել են Վասպուրական ու Տարոն աշխարհների գրչակենտրոններում (Աղթամարի սբ. Խաչ, Վարագա վանք, Լիմ, Կտուց անապատներ, Տարոն աշխարհի սբ. Առաքելոց, սբ. Կարապետ վանքեր և այլն) եղած նաև օսմաներեն, պարսկերեն, արաբերեն ձեռագրերի մնացորդները 34 ձեռագիր և 1 վիմատիպ գիրք, որից 6 օսմաներեն (ձեռ. Հ^մ 266, 284, 298, 347, 362, 365), 11 պարսկերեն (ձեռ. Հ^մ 264, 270, 277, 286, 287, 293, 350, 351, 352, 353, 304_{վիմ.}) և 18 արաբերեն (ձեռ. Հ^մ 255, 256, 261, 262, 267, 274, 275, 278, 280, 281, 290, 291, 294, 300, 301, 322, 354, 366) (Տե՛ս մանրամասն, A. Avetisyan, K. Kostikyan, V. Makaryan, "The Arabic Script Manuscripts of the Matenadaran Collection, Saved from Loss During the Armenian Genocide", *Բանբեր Հայագիտության, Հայագիտական Միջազգային Հանդես* (Journal of Armenian Studies, International Review of Armenian Studies), N1 (10), Երևան, 2016, էջ 192-203): Տե՛ս նույնը հայերեն՝ Ա. Ավետիսյան, Ք. Կոստիկյան, Վ. Մակարյան, «Մեծ եղեռնի տարիներին կորստից փրկված արաբատառ ձեռագրերի Մատենադարանյան հավաքածուն», *Էջմիածին, ժԲ*, 2016, էջ 113-130):

1926-1936	251, 258, 265, 292, 301, 305, 314, 332, 333, 346, 349, 357-359, 361, 363, 364, 367-390, 392, 394-397, 400-412, 414-424, 426, 427, 429, 430, 432-443, 445-460, 463-467	107
1937	331, 336 ⁶⁶	2
1938 - [1940]	108, 233, 235-249, 252-54, 262, 268, 269, 271-73, 276, 283, 285, 300, 326, 327, 340, 342, 345, 355, 356, 360, 425, 489, 513, 535, 622 ⁶⁷	43
1941 – 1943	468-488	21
1944	490-511	22
1945	512	1
1946	514-524. 528, 531-533	15
1947	525, 526, 534	3
1949	527, 536	2
1950	529, 530	2
1953	537, 538	2
1954	539, 540, 541	3
1955	542, 543	2
1956	544-614, 631	72

⁶⁶ Այս ձեռագրերը բերվել են Ախլցխայից:

⁶⁷ Մատենադարանի Հ^{մբ} 108, 253, 254, 262, 300, 326, 327, 340, 342, 345, 356 ձեռագրերը բերվել են Ախլցխայից, Հ^{մբ} 233, 235*, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 252, 269*, 271, 272, 273, 276, 283, 360, 535, 622 ձեռագրերը՝ Գրականության թանգարանից, իսկ այս նույն շարքից Հ^{մբ} 235, 269 ձեռագրերը նախկինում՝ Լազարյան նեմարանից:

1957	619, 620	2
1958	3, 5, 6, 14, 32, 38, 41, 44, 110, 139, 163, 169, 188, 221, 250, 288, 289, 299, 334, 344, 391, 393, 394, 428, 444, 461, 462, 615-618, 621, 623-630, 632	41
1959	633-636	4
1960	637-646	10
1961	647-656	10
1962	657-995	339 ⁶⁸
Ձեռագրերի ընդհանուր ֆանակը՝ 995		

ԱՂՅՈՒՄԱԿ Հ^մ 2

Թվական	Ձեռագրերի ֆանակ
1962-1966	270
1966-1967	60
1970-1973	420
1974-1976	92
1977-1978	121
1979-1982	41
1983-1984	38
1985-1993	113
1993-2006	9
1962-2006 թթ.՝ 1164	

⁶⁸ Այս 339-ից 277-ը՝ Հարություն Հազարյանի անձնական հավաքածուն է, որը նվիրել էր Երևանի պետական համալսարանին, իսկ վերջինս էլ, նվիրատուի համաձայնությամբ՝ Մատենադարանին (ՅԶ, Հ. Ա, էջ 191):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ Հ^{մր} 3

Թվական	Ձեռագրերի համարներ	Ձեռագրերի քանակ
1880-1915	1, 2, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55 ⁶⁹ , 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 109, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187,	228

⁶⁹ ՄՄ, ձեռ. Հ^{մր} 55՝ երկլեզու ժողովածու է: Ժողովածուի 1բ-71ա էջերին ընդգրկված է Սայեր Մոհամմադ Ալի Թաբրիզիի «Դիվան»-ը (պարսկերեն), իսկ 73բ-96ա էջերին ԺԸ. - ԺԹ. դարերի թուրք բանաստեղծ, բառարանագիր Սունբուլ Ջադե Վեհբիի «Թունֆե-ի Վեհբի» երկլեզվյան պարսկերեն-օսմաներեն չափածո բառարանը (Այս բառարանի մասին տե՛ս, **Ա. Ավետիսյան**, «Մատենադարանի պարսկերեն-թուրքերեն բառարանները», Հայագիտական և իրանագիտական երկրորդ միջազգային գիտաժողով, Գիտական հոգվածների ժողովածու, Երևան, 2011, էջ 148-169):

	189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196 ⁷⁰ , 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228 ⁷¹ , 229, 230 ⁷² , 231, 232, 234 ⁷³ , [257, 296, 297, 302, 312, 313, 321, 323, 324, 413]	
--	--	--

Շարունակելի

⁷⁰ Տե՛ս ձեռագրի մասին, **Ա. Ավետիսյան**, «Մատենադարանի օսմաներեն ձեռագրերի հավաքածուն», էջ 82, **A. Avetisyan**, "The Collection of Ottoman Turkish Manuscripts of the Matenadaran and the Description Methodology", էջ 255-256:

⁷¹ ՄՄ, ձեռ. **ՀՁ 228** մասին մանրամասն տե՛ս **Ա. Ավետիսյան**, «Մատենադարանի ՀՁ 228 օսմաներեն ձեռագիր գավազանագիրը», *ԲՄ*, թիվ 20, Երևան, 2014, էջ 137-151:

⁷² ՄՄ, **ՀՁ 229** և **ՀՁ 230** ձեռագրերի մասին տե՛ս, **Ա. Ավետիսյան**, «Մատենադարանի պարսկերեն-թուրքերեն բառարանները», էջ 161-163:

⁷³ ՄՄ, **ՀՁ 1**, 2, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 33, 34, 35, 36, 39, 43, 48, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 62, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 82, 85, 86, 87, 88, 89, 92, 93, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 107, 113, 115, 116, 117, 119, 121, 122, 123, 125, 126, 128, 129, 130, 132, 133, 134, 135, 142, 149, 151, 155, 156, 157, 158, 159, 164, 166, 167, 170, 171, 172, 173, 177, 178, 182, 183, 186, 192, 195, 196, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 205, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 224, 225, 229, 230, 231, 232, 234 ձեռագրերի նկարագրությունները տե՛ս, **K. P. Kostikyan**, Catalogue of Persian Manuscripts in the Matenadaran, Yerevan, 2017, pp. 10-110:

ՄՄ, **ՀՁ 12**, 31, 37, 40, 42, 45, 46, 47, 49, 50, 52, 59, 60, 61, 63, 64, 72, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 90, 91, 94, 96, 104, 105, 109, 111, 112, 114, 118, 120, 127, 131, 136, 138, 140, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 150, 152, 153, 154, 160, 161, 162, 165, 168, 175, 176, 179, 180, 181, 184, 185, 187, 189, 190, 191, 193, 194, 197, 204, 206, 210 ձեռագրերն ընդգրկված են արաբերեն ձեռագրերի հավաքածուում:

ՄՄ, **ՀՁ 68**, 106, 124, 137, 219, 220, 227 ձեռագրերը ներառված են օսմաներեն ձեռագրերի հավաքածուում:

ANI J. AVETISYAN

**AN EPISODE OF THE HISTORY OF CREATING THE ARABIC SCRIPT
MANUSCRIPTS COLLECTION IN MATENADARAN
(1880-1915) AND THE MANUSCRIPTS DONATED
BY KEROVBE PATKANYAN**

Keywords: Ottoman Turkish, Ottoman Turkish Manuscripts, Turkish Literature, St. Etchmiadzin

This is the second article of the author on the same subject.⁷⁴ In its first part, the history of the Arabic Script Manuscripts Collection of Matenadaran is briefly described. It was first published in 1965, and since the information it contains and the methods of manuscript description used in it are now outdated, there is a need for re-examination, correction, and completion of the material.

In particular, the author discusses the first period (1880–1915) when the collection was formed. Several donators are referred to and special emphasis is put on Kerovbe Patkanyan's personal donations to the library of Holy Etchmiadzin in 1903. The article contains a complete description of all these manuscripts. It should be noted that in the publication of 1965, Kerovbe Patkanyan's name was not mentioned at all. It was only stated that his manuscripts had been included in the collection in 1925.

⁷⁴ See A. Avetisyan, K. Kostikyan, V. Makaryan, "The Arabic Script Manuscripts of the Matenadaran Collection, Saved from Loss During the Armenian Genocide", *Բանբեր Հայագիտության, Հայագիտական Միջազգային Հանդես* (Journal of Armenian Studies, International Review of Armenian Studies), N1 (10), Երևան, 2016, էջ 192-203). Cf. the Armenian version of the article: Ա. Ավետիսյան, Ք. Կոստիկյան, Վ. Մակարյան, «Մեծ եղեռնի տարիներին կորստից փրկված արաբատառ ձեռագրերի Մատենադարանյան հավաքածուն», *Էջմիածին*, 2016, ժԲ, էջ 113-130):

АНИ Ж. АВЕТИСЯН

ИЗ ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ КОЛЛЕКЦИИ АРАБОГРАФИЧЕСКИХ
РУКОПИСЕЙ МАТЕНАДАРАНА (1880-1915): РУКОПИСИ, ПОДАРЕННЫЕ
КЕРОВБЕ ПАТКАНЯНОМ

Ключевые слова: османские рукописи, турецкая литература, Св. Эчмиадзин.

Это вторая статья автора в начатой ею серии публикаций, посвященных истории формирования коллекции арабографических рукописей Матенадарана⁷⁵.

В статье кратко описывается история формирования коллекции арабографических рукописей Матенадарана с 1880 по 1915 гг. Первая публикация по данной тематике вышла в свет в 1965 г., но, в связи с тем, что представленные сведения и методология описания рукописей устарели, появилась необходимость в новом исследовании. Помимо поправок и дополнений к упомянутой работе, предоставляется информация о коллекционерах, подаривших рукописи Матенадарану в данный период. В частности, приводятся примечательные подробности пожертвования личной библиотеки Керовбе Патканяна библиотеке Св. Эчмиадзина в 1903 году, полное описание каждого манускрипта.

Следует отметить, что в статье от 1965 г. имя Керовбе Патканяна не упоминается, и лишь указывается, что данные рукописи пополнили коллекцию в 1925 году.

⁷⁵ См. A. Avetisyan, K. Kostikyan, V. Makaryan, "The Arabic Script Manuscripts of the Matenadaran Collection, Saved from Loss During the Armenian Genocide", *Բանբեր Հայագիտության, Հայագիտական Միջազգային Հանդես (Journal of Armenian Studies, International Review of Armenian Studies)*, N1 (10), Երևան, 2016, էջ 192-203). Та же статья вышла на армянском: Ա. Ավետիսյան, Բ. Կոստիկյան, Վ. Մակարյան, «Մեծ եղեռնի տարիներին կորստից փրկված արաբատառ ձեռագրերի Մատենադարանյան հավաքածուն», *Էջմիածին*, 2016, ժԲ, էջ 113-130):